

Dødsopfattelsen i danske trykte ligprædikener 1565 - 1800

Speciale
Institut for Nordisk Filologi
Københavns Universitet
Vejleder: Hanne Ruus

Sabine Kirchmeier-Andersen
1986

Indholdsfortegnelse

0	Indledning	3
1	Dødsopfattelsen i Europa.....	5
2	Prædikenens udvikling	10
3	Ligprædikener som materiale	15
4	Lister over ligprædikener	16
4.1	Kvantitativ analyse og kronologisk oversigt.....	19
4.2	Kønsfordeling.....	20
4.3	Social fordeling	21
4.3.1	Udgivelsessteder	23
4.3.2	Formater	24
4.3.3	Præsterne og deres situation	24
4.4	Ligprædikenen set i forhold til samtidens danske ars moriendi litteratur	27
5	Afgrænsning af materialet for undersøgelsen af dødsbegrebet	30
5.1	Analyse af ligprædiken over Christen Skeel holdt 1595 af Peder Jespersen Viborg (90)	30
5.2	Analyse af ligprædiken over Axel Skeel 1638 af Jesper Brochmand	36
5.3	Analyse af ligprædiken over Christen Skeel af Hans Svane 1661	40
5.4	Analyse af prædiken over Mogens Skeel 1697 af Henrik Gerner.....	47
6	Analyse af dødsopfattelsen	53
6.1	Den sproglige definition	53
6.2	Dødsbegrebet i ligprædikenerne	54
6.3	Kroppens forfald	58
6.4	Den udødelige sjæl.....	58
	Djævlens rolle og helvede.....	60
6.5	Dødsangsten	61
6.6	Det evige liv	62
7	Konklusion	64
8	Noter	65
9	Litteraturliste.....	72
9.1	Bøger og artikler.....	72
9.2	Ligprædikener	75
9.3	Håndskrifter.....	76
10	Signaturforklaring.....	76

Specialet er gendannet automatisk ud fra gamle filer hvilket kan medføre en noget uhomogen formatering.

Forsidebillede: Dødedansen fra domkirken i Lübeck

Dødsopfattelsen i danske trykte ligprædikener 1565 - 1800

0 Indledning

Når mennesker stilles over for dødens realitet, reagerer de i reglen skræmt, afvisende og fornægtende. Angsten for at skulle se den uundgåelige situation i øjnene fører til, at mange helst ikke vil have at vide, at de skal dø, og når det endelig skal ske, skal det helst gå så stærkt og smertefrit som muligt. Kun få tager som Johannes Sløk døden som en oplevelse, der skal gennemlevs ved fuld bevidsthed:

"..jeg vil helst dø langsomt og gerne en lille smule smertefuldt. 'En lille smule' - alt for stærke smerter vil jo umuliggøre oplevelsen - men jeg vil gerne mærke, at jeg dør. Jeg vil så vidt det er muligt opleve min død. Og derfor vil jeg også have at vide, at jeg dør. Jeg vil ikke have en læge til at binde mig noget på ærmet, og skulle en læge virkelig få held til at narre mig, jeg siger det på forhånd: jeg vil blive vred, jeg vil besøge ham om natten og i drømme. Thi han har jo franarret mig min egen død, snydt mig for livets sidste oplevelse." (1)

Selv om døden som en dagligdags begivenhed møder os i medierne hver eneste dag i form af meldinger om katastrofer, krig og mord, vil vi helst ikke beskæftige os med noget, der har med vores egen eller vores nærmestes død at gøre - slet ikke i detaljer.

Man er derfor i første omgang forundret, når man ved læsningen af danske ligprædikener fra det 16., 17. og 18. århundrede støder på indgående overvejelser om døden og på detaljerede skildringer af dødsprocessens forløb, og dette virker endnu mere bemærkelsesværdigt, når man opdager, hvilken udbredelse den trykte ligprædiken havde både i Danmark og i tysksprogede lande.

Ligprædikenen har siden reformationen været en del af det protestantiske begravelsesritual, og takket være den skik at lade denne prædiken trykke, som primært fandt udbredelse i adelige kredse, har vi i dag i Danmark bevaret 557 dansksprogede ligprædikener udarbejdet på grundlag af det mundtlige foredrag, der blev holdt ved begravelsen. Dette foredrag indeholdt ikke blot en kristen opbyggelig tale som trøst for de sørgende; beskrivelsen af den afdødes liv og især af hans sidste timer var en fast bestanddel af talen.

På denne baggrund er det nærliggende at betragte skildringerne af dødsprocessen nærmere for at finde ud af, hvilken holdning til døden, der kommer til udtryk i dem. Hvordan kan det være, at menneskene dengang kunne tale så åbent og direkte om noget, som vi i dag knapt tør nævne? Havde menneskene på dette tidspunkt et andet forhold til døden, end vi har i dag? Hvad var dette forhold præget af? Hvordan ytrede det sig? Kunne det gøre det lettere for menneskene at dø? Kunne det fjerne den dødsangst, vi i dag gør så meget for at fortrænge?

Ligprædikenerne skal i denne opgave ses som sproglige udtryk og dermed som udtryk for den bevidsthed, der skabte dem. Ligesom sproglige udtryk kan have forskellig udformning på forskellige niveauer (en bog, et afsnit, en sætning, et ord er således mere eller mindre komplekse former for sproglige udtryk), kan også bevidstheden komme til udtryk på forskellig vis. En tales indhold kan således ikke blot tolkes ud fra de ord, der bruges i den; men må ses på baggrund af talerens personlighed, omgivelsernes udformning, de tilstedeværende lytters motivation og ikke mindst den historiske tid, den holdes i. Det fremgår heraf, at bevidsthed ikke skal opfattes som blot en 'vågen' tilstand, men som summen af de tanker, forestillinger og følelser, mennesker har. Gennem en undersøgelse af de sproglige udtryk, de trykte ligprædikener består af, skal denne opgave søge at nærme sig de tanker, forestillinger og følelser, menneskene i det 16., 17. og 18. århundrede havde i forbindelse med døden.

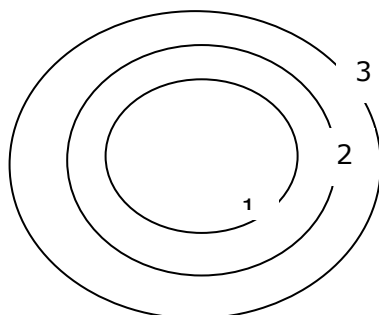
En trykt ligprædiken er en kompleks tekst bestående af 2 eller 3 dele:

1. en indledning eller fortale, der ofte redegør for bogens tilblivelse
2. en mere eller mindre omfattende bearbejdning af den ligprædiken, der blev holdt i kirken (forfattet af præsten)
- (3. digte og mindeord, epicedia (forfattet af familie eller venner)

Selve prædikenen kan yderligere opdeles i 4 dele:

1. en indledning, der ud over at føre ind i prædikens emne skal gøre rede for dens disposition
2. en oplæsning af et bibelcitater, specielt udvalgt til lejligheden, somme tider af den afdøde selv
3. et afsnit, der gør rede for den afdødes personalia; dvs hans slægtsforhold, livsforløb og dødsproces.
4. den egentlige prædiken på grundlag af bibelcitateret.

Beskrivelsen af dødsprocessen har, som man ser, ikke været ligprædikenernes eneste anliggende. Personaliaafsnittet har måttet tilfredsstille krav om manifestation af den afdødes sociale stilling, ligesom trykningen af ligprædikenen var vigtig for familiens prestige. Selve prædikendelen tilgodeså på sin side kirkens ønske om påvirkning af menigheden. Ligprædikenen har haft betydning på tre forskellige niveauer, der kan illustreres på følgende måde:

1. skemaets kerne udgør den enkelte læser og hans forhold til døden. Her har ligprædikenen kunnet fungere som trøst og vejledning.
2. dernæst tilfredsstiller ligprædikenen familiens behov for at styrke sin anseelse
3. sidst giver den kirken en mulighed for på en meget indtrængende måde at udbrede sin forkyndelse

På hvert niveau involveres et stigende antal mennesker.

Denne komplekse struktur som følge af de mangeartede funktioner vanskeliggør undersøgelsen af de sproglige udtryk på ord- eller begrebsniveauet, der udgør opgavens egentlige kerne. Der skal tages hensyn til ordenes placering i ligprædikens dele, og forståelsen af ligprædikenen som helhed gennem en værkanalyse bliver dermed en forudsætning; men denne må igen bygge på en nærmere genrebestemmelse, der først får mening gennem de historiske, kulturelle og sociale sammenhænge, ligprædikenen skal ses på baggrund af.

Da de danske trykte ligprædikener, deres skildring af dødsprocessen og dødsopfattelsen hidtil ikke har været genstand for systematisk forskning i Danmark, har det været nødvendigt, selv at tilvejebringe mange oplysninger, deriblandt en fuldstændig fortegnelse over de danske trykte ligprædikener. Den sproglige analyse er derfor i nogen grad trådt tilbage for at give plads til fremlæggelsen af undersøgelser af mere grundlæggende karakter. Opgaven fremstår som følge deraf som en undersøgelse af de danske ligprædikener og den dødsopfattelse, de giver udtryk for, på forskellige planer.

Først sættes dødsopfattelsen i relation til holdningerne til døden i det øvrige Europa. Dernæst følger en genrebestemmelse, der samtidigt søger at give et rids af den religiøse udvikling, hvorefter de sociale og økonomiske aspekter, der har betydning for ligprædikenernes udvikling, skal belyses på basis af indsamlet statistisk materiale. En sammenlignende analyse af 4 udvalgte ligprædikener danner til sidst udgangspunktet for den sproglige analyse.

På denne måde arbejder man sig fra et makroplan - dødsopfattelsen i Europa - ned til et mikroplan - ord- eller begrebsniveauet, som derefter perspektiveres i forhold til de forudgående analyseniveauer.

Samtidigt har opgaven et kronologisk aspekt. Det er hensigten at følge en udvikling og at vise, hvordan dødsopfattelsen, genren og de sproglige udtryk ændrede sig i løbet af de ca. 200 år, de trykte ligprædikener var populære.

For at alt dette skulle kunne rummes indenfor rammerne af en specialeopgave, har der hen ad vejen måttet træffes valg, der har resulteret i, at kun en lille del af dette enorme, uopdyrkede område er blevet belyst.

1 Dødsopfattelsen i Europa

Om menneskets forhold til dødprocessen findes der ikke meget litteratur. Ganske vist finder man talrige redegørelser på et religiøst-filosofisk plan i forbindelse med overvejelser om livet efter døden; men de færreste fremstillinger beskæftiger sig med selve dødsøjeblikket og tiden lige før. Man springer hurtigt fra liv til død og lader, som om dødsprocessen ikke eksisterer.

Den amerikanske psykiater, Elisabeth Kübler-Ross, har gennem offentliggørelse af samtaler med døende patienter og deres pårørende gjort et stort arbejde for at skabe en åben og saglig debat om menneskenes forhold til døden; men hendes indsats hører endnu til undtagelserne på dette felt. (2) Oftest oplever man, at overvejelserne omkring menneskenes forhold til døden glider over i mystiske tankebaner.(3) Dette gælder også den spiritistiske litteratur, der helt ignorerer døden og i stedet bestræber sig på at kalde den døde tilbage til de efterlevende for at tilfredsstille deres følelser og behov.

En rimelig nøgtern fremstilling giver Phillippe Aries i sin bog "Western Attitudes towards Death", hvor han prøver at følge menneskets forhold til døden fra sagntiden op gennem middelalder, renæssance og barok frem til vore dage. (4)

Han opdeler det historiske forløb i 4 faser:

1. den tæmmede død (indtil ca. år 1100)
2. den individualiserede død (indtil ca. år 1700)
3. den andens død (indtil ca. år 1900)

4. den forbudte død (i det 20. århundrede)

I begyndelsen gav døden næppe anledning til overvejelser af metafysisk art, og dødsprocessen var et naturligt led i livsafslutningen. Indtil overgangen til middelalderen finder Aries i gamle heltesagn og myter, som f.eks. Arthussagnet og fortællingen om Tristan og Isolde, belæg for, at mennesker havde et meget afklaret og afslappet forhold til deres død. Fælles for de døende i denne periode var, at de vidste, at de skulle dø, og at de erkendte og anerkendte dette faktum. Beskrivelser af mennesker, som døde uden varsel, hørte til undtagelserne.

Aries fæstner sig ved den ro, som prægede menneskene, når døden nærmede sig. Han illustrerer denne holdning med et citat fra "Don Quixote":

"'Nice', he said very calmly, 'I feel that death is near!'" (4a)

Som tegn på den ro og upåvirkethed, som Aries kalder de levendes sameksistens med de døde, fremhæves, at kirkegårde var et yndet udflugtsmål og almindeligt mødested, hvor folk handlede og spillede mellem gravene.

Omkring 1400-tallet begyndte man at fokusere på individets død i stedet for at betragte døden som en kollektiv skæbne. Det hang sandsynligvis sammen med ændringen i menneskeopfattelsen som følge af, at den christne livsfilosofi for alvor slog igennem i Europa omkring år 1100. Især forestillingen om dommedag, hvor den enkeltes synder og gode gerninger skulle vejes op mod hinanden, har virket fremmende på denne individualiseringsproces. Ifølge katolicismens tidlige dommedagsskildringer befandt mennesket sig efter døden i en slags venteposition indtil verdens sidste dag, hvor dommen så ville blive afsagt. Efterhånden flyttedes opgørets time tættere og tættere på dødsøjeblikket, og ved et dogme i 1336 blev det vedtaget, at dommedagsopgøret ville finde sted, lige efter at døden var indtrådt (4b). Forestillingen om Jesus' og djævlens kamp om den afdødes sjæl, der er så karakteristisk for denne periode, fik derved en væsentlig større aktualitet og endte i 1500-tallet med allerede at finde sted på dødslejet. Gradvist havde Gud trukket sig tilbage som dommer og så nu blot på, hvordan mennesket i sin sidste time reagerede overfor den sidste fristelse. Den bestod i, at ens liv passerede revy, og man enten faldt i fortvivlelse over sine synder eller følte en grænseløs kærlighed til livet. Begge holdninger førte til fordømmelse - den sande, rette tro på, at man var frelst, og overbevisningen om en god samvittighed var den eneste redning.

I Danmark finder vi lignende forestillinger:

"Dødsstunden er farlig, for i dødstimen må sjælen udkæmpe en firedobbelt kamp, som den meget let kan risikere at tabe. Den første kamp er mod den dødelige sygdom, som skiller sjælen fra legemet, og denne kamp er altid hård. Næseborene stivner, munden fortrækkes, ansigtet blegner(...). Den næste kamp er mod djæveln, der anklager sjælen for manglende tro. Den tredje kamp er mod synden, der overvælder den døende. Ved djævlens tilskyndelse sker det nemlig ofte, at en døende falder i fortvivlelse og altså fortabes. Den fjerde kamp skyldes, at Gud nu kræver sjælen til regnskab." (5)

Andre steder er der tale om op til 7 døds kvaler, deriblandt også sorgen over at skulle sige livet farvel.

"Som modvægt mod dette skal man have den rette tro, som består i at tro på den treenige Gud, på at Guds søn blev kød født af Jomfru Maria, har genløst verden og er opfaren til himmels".(6)

Sammenholder man fremstillinger af dødedansen i f.eks. Basel, Lübeck og Paris, hvor døden i halvt forrådnede tilstand grinende danser bort med høj og lav (jvf. s. 6b), og betragter man endvidere benhusene, som Aries fremhæver som en sydeuropæisk specialitet og sammenholder dette med samtidens frygtindgydende skildringer af helvede og skærsild (7), kan det være svært at tro Aries' påstande om, at middelalderens mennesker døde uden dødsangst, fattede og rolige; specielt når døden kom uventet, og man døde med ubødede synder på hjertet. Man kan ikke se bort fra, at den åndeligt-religiøse påvirkning, middelalderens mennesker blev udsat for, i deres inderste kunne skabe skræk og panik, også selvom de drastiske udmalinger af dødens gru og helvedes pine blot skulle tjene til at vække frygt og stimulere anger og bod og som et memento mori hindre folk i at blive alt for overmodige.

Reformationens opgør med disse tanker resulterede i afskaffelsen af skærsilden, men bevarede forestillingen om fortabelsen og djævelen. Den tilbød den totale frelse alene ved troen; ingen messer, almisser og afladspenge behøvedes længere. Til gengæld pointeredes arvesynden, som kun kunne overvindes af troen på Guds frelse. Al faste og skrifte som kunne slette synderegisteret i katolsk tid forsvandt til fordel for troen, der ene og alene var betingelsen for Guds frelsende gerning. Om dette opfattedes som en lettelse, forestiller jeg mig i høj grad afhængigt af det enkelte menneskes temperament.

Man kan på dette sted stille det spørgsmål, om Aries' fremstillinger, som jo primært går ud fra katolske kilder overhovedet er relevante for de danske trykte ligprædikener, der er opstået i den protestantiske del af Europa. Jeg mener, at den religiøse observans i denne forbindelse ikke gør nogen forskel. For det første interesserer Aries sig mere for det alment menneskelige og prøver at finde holdninger på tværs af religionerne. Religionen skaber så at sige blot menneskets teori om døden, og den siger ikke noget om den enkeltes følelser. For det andet vil det vise sig, at ligprædikenen som afløser for den katolske ars moriendi litteratur på mange punkter har overtaget de katolske forlæg. I de danske ligprædikener findes klare paralleller til Aries' skildring af dødsopfattelsens udvikling, både hvad angår den tæmmede død, og hvad angår den mere individualiserede variant. En væsentlig forskel er imidlertid, at man derudover kan finde vidnesbyrd om, at den protestantiske tro kunne skabe større usikkerhed og ængstelse hos den døende - måske spiren til den angst, der siden førte til dødens fortrængning.

Efter 1536 kan man i Danmark på den ene side finde skildringer af mennesker, som havde et så roligt og afbalanceret forhold til døden som den tidligere nævnte Don Quixote. F. eks. udbryder Birgitte Gøje, da hun under en af sine talrige sygdomme får at vide, at hendes sidste time er kommet:

"Nu er ieg glad/ at det er saa nær kommet met mig/ at ieg skal fra denne suigefulde Verden/
Gud vere loffuet euindelige" (8)

På den anden side finder man også vidnesbyrd om en længere samvittighedens kamp i f. eks. Jens Giødesens skildring af Jørgen Rosenkrands' endeligt. Giødesen bliver tilkaldt i alt 3 gange for at trøste den døende bl.a. på grund af den:

"store Suaghed oc Phantasie hand fælde i sit Hoffuit, huilckit fortog hannom, huad hand viste
aff Guds Ord". (9)

Den tredje gang tilkaldes Giødesen for at forsikre den døende, at det ikke skader ham, at han ikke kan "lade sig berætte", dvs. modtage nadveren, fordi han er for svag. (10)

I lyset af denne tydelige bekymring må Jørgen Rosenkrands frejdige bemærkning ved Giødesens første besøg

"Jeg formercker min Herre Gud vil kalde mig/ Det er nu faffuert at dø/ Herre lad nu din Tienere fare i fred" (11)

ses med forbehold. Der lyder andre toner, når han nærmer sig enden. Bemærkningen kan således enten betragtes som en konventionel ytring, måske lært fra andres eksempel, og/eller et behjertet forsøg på at tage det som en mand. Måske kan forklaringen findes i en lille, næsten marginal bemærkning, der ellers overstråles af den rosende omtale af Jørgen Rosenkrands' levned:

"Endog han/ som it andit Menniske haffde sine fæil oc breck/ skickede hand sig dog aff den formue Gud gaff hannom/ mod Herre oc Tienere/ leg oc Lærd/ det beste hand kunde".(12)

Jørgen Rosenkrants var med andre ord ikke fejlfri som Birgitte Gøie, hvis ligprædiken ikke rummer den slags kritiske bemærkninger. Mon hans kvaler skyldtes, at han skulle straffes, fordi han ikke var helt så godt et menneske? Den slags tanker kan læsningen af hans ligprædiken meget vel have vækket i en 1500-tals læser.

Ved siden af det enkelte menneskes holdning til døden i de sidste øjeblikke, fik altså livsførelsen stadig større betydning for frelsen i den protestantiske tro. En tankegang, der hos bl.a. Calvin fandt sin helt ekstreme udvikling.

Jørgen Rosenkrands' ligprædiken kan ses som et eksempel på den individualiserede død. Aries fremhæver som et af hovedtrækkene i denne fase, at den døende oplever sit liv passere revy på dødslejet (13), og denne betragtning finder man ganske vist i en meget afpuddet og velordnet form fremført af Jørgen Rosenkrands selv:

"Dog mig tyckis ieg er icke lenger dette Liff nyttig/ effterdi ieg haffuer en høj Alder 73. Aar borte/ og finder stor skrøbelighed/ derfor er huile oc Himmerige mig bedst. Jeg er mæt af dette Liff/ oc haffuer hafft stor møye der udi. Jeg haffuer lenge kiend Danmark baade udi Fred oc Feyde/ naar det haffuer ladit baade vel oc ilde. Udi Greffuens Feyde stod det ynckelige til her i lande/ der Adelen var reist imod Bønder oc Borgerskabit/ indtil Gud sende den salige Herre/ Hertug Christian som stillede dette Oprør/ oc med Guds Bistand kom baade Religionen oc Rigit paa fode igien/ der hand bleff Danmarkis Konge. Den suenske Feyde sueckede oc Rigit megit paa ottende aar/...." (14)

Ligprædikenernes personaliaafsnit kan således opfattes som en fastholdelse af livsforløbet, der passerer revy i dødens stund, og som siden bragt på tryk føres de efterlevende for øje endnu en gang. De kan ligeledes ses som et led i de ovennævnte individualiseringsbestræbelser - et forsøg både fra den døendes og fra familiens side på at bekæmpe dødens anonymitet.

Dette kommer også til udtryk i ligprædikenernes billedudsmykning (jvf.s. 7b). Fra blot at omfatte familiens våbenskjolde, går udviklingen i træsnit og kobbestik over allegoriske fremstillinger af den afdøde til hen imod 1700-tallet udelukkende at vise personlige portrætter, omkring hvilke familiens våbenskjolde og den religiøse symbolik er reduceret til ren staffage (14b). Netop omkring 1700, fremhæver Aries, steg interessen for gravmæler, epiafier. Det åndelige gravmæle, ligprædikenen, erstattedes af et mere massivt, materielt.

Den begyndende materialisme forårsagede efter år 1700, at man ikke længere i samme omfang interesserede sig for den døendes vilkår og for, om han nu døde på den rigtige måde. Nu fæstnede man sig ved det tab, den døde betød for familien og for samfundet. Dødsfald blev til spørgsmål om at miste nogen - den døende tingsliggjordes, og han mistede derved reelt indflydelsen på, hvad der skete med ham, når døden nærmede sig. Hvor han tidligere selv styrede aktiviteterne omkring sig fra sygesengen og på dødslejet, blev det nu familien og lægen, der styrede de ydre omstændigheder. Memento mori tanken herskede dog stadigvæk i 1700-tallet, ytrende sig i advarende hjerneskalder og timeglas eller korslagte knogler på

epiafjerne. Også i kunsten beholdt døden sin plads langt ind i det 18. århundrede. Man finder familieportrætter og gravmæler fra denne tid, som viser levende og døde ved siden af hinanden, voksne som børn. Dog var forholdet til døden merer distanceret. Den var interessant som den skæbne, der overgik det andet menneske, man interesserede sig for døden som noget spændende og mystisk og fjernede sig gradvist fra at acceptere den som ens egen skæbne. Denne sidste relative fortrolighed med døden forsvandt i takt med industrialiseringens menneske- og maskinboom.

Herefter holder den forbudte død sit indtog på skuepladsen. Initiativet i forbindelse med dødsprocessen har flyttet sig definitivt fra den døende - over familien - til lægen, der som suveræn autoritet nu kan træffe alle afgørelser. Den døende er stort set umyndiggjort. Denne udvikling tog sin begyndelse langt tidligere allerede i 1800-tallet, hvor f.eks. de mange tilstedeværende i sygeværelset - familie, venner, præster og tyende - blev reduceret til et minimum af hygiejniske grunde.

Langsomt bliver kredsen omkring den døende mindre og mindre og til sidst, i det 20. årh., finder vi ham alene på hospitalet omgivet af fremmede, lægerne, hvis indsats til tider skaber tvivl om, hvorvidt de ikke også holder liv i ham af forskningsmæssig interesse. Den døde gemmes af vejen, hans tilstand tabuiseres, ligesom de fleste begravelser foregår i stilhed.

Døden som tema er dog langt fra forsvundet fra vores hverdag. Den engelske sociolog Geoffrey Gorer fremførte allerede i 1955 følgende konklusion:

Døden fremstilles i dag pornografisk forstået på den måde, at man ikke taler om den og slet ikke om dødsprocessen, men at man alligevel dyrker den, f.eks. i voldsfilm og -litteratur. Den voldsomme og pludselige død fremstilles her i al sin nøgenhed og udstilles i de mest frastødende detaljer. (15)

Her i 1987 kan hans iagttagelser blot bekræftes, og man kan endda tilføje, at voldspornografien med videoindustrien har taget en meget foruroligende drejning. Normerne har ændret sig siden middelalderen også på dette område. Den voldsomme død talte man ikke om, og der findes derfor meget få ligprædikener om mennesker, der er kommet voldsomt af dage ; præsterne havde problemer med at forklare meningen med deres død.]r 1600 omkom Niels Juul i en duel med den iltre Albret Skeel til Jungersgaard. I ligprædiken over Niels Juul af Niels Laurtisen Arctander KBH 1601 mangler beskrivelsen af dødsprocessen således fuldstændigt. Den voldsomme død fortrænges. I dag er det faktisk omvendt: den almindelige død gemmes af vejen, hvorimod den voldsomme død er interessant. Gorers teori om, at interessen for den voldsomme død ville forsvinde, hvis man igen "tillod" sorgen og den intensive beskæftigelse med den naturlige død, har endnu ikke fået lov at stå sin prøve.

Aries fremstilling af dødsopfattelsen gennem tiderne formidler en fornemmelse af, at menneskene fra at forholde sig roligt og nærmest positivt til døden som en kollektiv skæbne gennem individualiseringen og objektgørelsen af den døende langsomt har nærmet sig den totale fortrængning af deres egen død, og at der samtidigt er sket en udvikling hen imod en større dødsangst hos den enkelte.

2 Prædikenens udvikling

En ligprædiken kan opfattes som en blandingsform af to i starten egentlig adskilte talekategorier. Talen, dvs. foredraget, og også foredraget over en afdød, gravtalen, har udviklet sig med retorikken som det styrende princip. Dette gælder f.eks. de antikke "laudatio funebres", gravtaler holdt over datidens kendte personer. I disse taler har der været gjort rede for den afdødes liv og levnet - man har rost ham, man har mindet tilhørerne om ham og sandsynligvis også prøvet at trøste de tilstedeværende over tabet. For taleren har det sikkert været en stor ære at holde talen, med derudover sandsynligvis også en kærkommen lejlighed til at føre sig frem. Man har til gengæld ikke foretaget større spekulationer angående, hvor den døde kom hen eller hvad der nu ville ske med ham; til gengæld har man koncentreret sig om, hvilken betydning han har haft i levende live. Denne form for afskedstale, nekrologen, finder vi den dag i dag.

Ser man på ligprædikener, bevæger man sig derimod straks over i en anden kategori. Til en vis grad kan det vel forsvares at betragte ligprædikenernes afsnit 'personalia' som værende i slægt med nekrologen; men netop betegnelsen "prædiken" sætter den i en helt anden retorisk sammenhæng og placerer den i den kristne forestillingsverden. Prædikenen som tale har inden for teologien haft sin egen, helt selvstændige udvikling, hvilket får afgørende betydning for forståelsen af det 16., 17. og 18. århundredes ligprædiken-tradition. Denne udvikling skal her kort skitseres.

A.F. Nørager Pedersen tager i sit værk "Prædikenens idehistorie" udgangspunkt i Jesus som den første kristne prædikant. Han sættes i relation til Det gamle Testaments talere, profeterne, og til den klassiske græske kulturs især Sokrates' taler. Fælles for de sidstnævnte var, at de i intet væsentligt ændrede ved lytternes situation. Profeterne afgav i deres taler løfter eller trusler for at få lytterne til at omvende sig og tro på Gud. De kunne afvises eller efterfølges - det var op til tilhørerne - deres reaktion var væsentlig for det profetiske indholds verifikation. De klassiske græske taler, som søgte at fremme erkendelsen hos tilhørerne ofte med et stærkt didaktisk engagement, udvidede muligvis lytternes horisont, men ændrede ikke nævneværdigt ved deres virkelighed.

Det forholdt sig fundamentalt anderledes med Jesus' prædikener. Når han stillede sig op og sagde "Jeg er frelsen..." eller som i bjergprædikenen: "Salige er de..." proklamerede han suverænt frelsen, han "lader himmerig og al dets salighed bryde løs over dem, der hører." (16)

Talen som forkyndelse og taleren som forkyndelsens indhold var skelsættende for opfattelsen af prædikenen som en selvstændig talekategori, og dens udvikling foregik i overensstemmelse hermed, selvom retoriske, stilistiske og strukturelle overvejelser udenfor den kristne sfære kom til at sætte deres præg.

"Det frigørende og nyskabende ord, Jesus havde med sig fra himmelen og slap løs på jorden" (17) voldte allerede kort efter problemer, idet forkyndelsen gennem hans apostle af gode grunde ikke kunne videreføres med samme autoritet. Derfor var de nødt til at supplere proklamationen af frelsen med en historisk fortælling om Jesu liv. Evangelie- forkyndelsen blev derfor deres basis. Dette fik afgørende betydning for prædikenens struktur i denne periode:

1. Fortælling om Jesus
2. Forkyndelse af frelsen
3. Evt. dialog med lytterne

Da apostlenes missionsvirksomhed efterhånden havde givet sig udslag i dannelsen af de første etablerede kristne menigheder, blev denne struktur udvidet med en tekstlæsning efter

jødisk skik af Det gamle Testamente, der indeholdt en del profetier om Jesus og derved havde god gennemslagskraft i missionsøjemed. Den oplæste tekst havde dog på dette tidspunkt ikke nødvendigvis relation til selve prædikenen - som altså endnu ikke havde nogen tekstudlæggende dimension. Oplæsningen fra Det gamle Testamente, senere udvidet med evangelierne, som bl.a. også indeholdt en del etiske og moralske forskrifter, tilførte til gengæld gudstjenesten et nyt belærende og formanende aspekt, overfor hvilket selve forkyndelsen blev trængt noget i baggrunden.

Tendensen var imidlertid klar, og omkring det 3. århundrede var prædikenen langsomt gået over til at indeholde en fortolkning af et tekststed vers for vers efter en hermeneutisk/allegorisk metode. Det forklarende moment blev mere centralt, jo mere man tidsmæssigt fjernede sig fra den håndgribelige historiske begivenhed - Jesus' liv.

Da kirken omkring det 4. århundrede blev definitivt etableret, dens vækst var stagneret og en konsolideringsfase var sat ind, stilledes der krav om, at dens prædiken også levede op til det omgivende samfunds forventninger; belæringen og forkyndelsen var nu ikke længere nok, der krævedes argumentation og retorisk velbevandrethed; prædikenen kom til at gå i skole hos retorikken med Aristoteles, Sokrates, Cicero og Quintilian som forbilleder. Prædikanten blev præget af, at han som taler stod i konkurrenceforhold til andre hedenske og verdslige talere, og hans veltalenhed fik essentiel betydning.

Frem til ca. år 1000 skete der ikke voldsomme ændringer i prædikentraditionen. Kirken var optaget af missions- virksomhed, og prædikenenens funktion blev at holde sammen på de nydannede menigheder. Man gik fra at holde prædiken på latin til også at holde den på folkesprogene (18). Prædikenerne blev som regel holdt på basis af de gamle kirkefædres homiletiske skrifter og var ofte reduceret til simpel oplæsning af de gamle taler. Et voksende krav om nye, varierede helst lidt ekceptionelle prædikener førte til produktionen af et væld af prædikenteorier og praktiske homiletiske hjælpemidler. Tre prædikentyper fik gennemslagskraft:

1. Den skolastiske prædiken
2. Den folkelige prædiken
3. Den mystiske prædiken

Af dem fik den første, den skolastiske prædiken, den væsentligste betydning for udformningen af det 16. og 17. århundredes ligprædikener. Med Thomas Aquinas (-1274) som mest markante repræsentant udviklede skolastikken sig til at udgøre middelalderens vigtigste videnskabelige metode. Prædikenen blev opbygget efter et strengt logisk skema, argumentationen foregik ved hjælp af definitioner og bevisføringer kunstfærdigt opdelt i over- og underpunkter.

Luther skabte en afgørende forandring, idet han omstrukturerede og omdefinerede prædikenen totalt. Hans forkyndelse vendte tilbage til den apostolske: frelsen bryder igennem ved beretningen af Jesu liv, den bliver til virkelighed for lytterne og derigennem vejen til nåden. Prædikenenens status indenfor liturgien ændredes: det blev den og ikke nadveren, der blev det centrale element i gudstjenesten. Teksten var stadig udgangspunkt for talen, men hvor middelalderen opererede med 4 forskellige tolkningsmetoder:

1. en bogstavelig - historisk
2. en billedlig - allegorisk
3. en moralsk - tropologisk
4. en spekulativ - anagogisk (mystisk)

gik Luther ud fra den første (af og til skelede han vist til de andre) og understregede, at skriften fortolkede sig selv, dvs. tekststederne forklarer hinanden, samt at de i enhver henseende skulle tolkes som et vidnesbyrd om Kristus.

Luthers formelle overvejelser var lige så enkle - han lod emnet bestemme formen, dvs. han genfortalte evangelierne og forklarede siden, hvad tilhørerne kunne bruge dem til. Nørager Pedersens begejstring over, at Luther vendte tilbage til den gamle apostolske forkyndelsesform er tydelig: prædikenens ærinde bestod nu igen "i intet mindre end at lade frelsens virkelighed bryde løs over tilhørerne, så de frit kunne have deres liv herindenfor." (19).

Luthers betydning som prædikant kan ikke bestrides, men Nørager Pedersen viser skuffelse over, at hans efterfølgere ikke formåede at fortsætte, hvor han slap. Dette har dog sin forklaring i, at der altid gælder helt specielle betingelser for en nyskabende ånd. Efter reformationen sker der stort set det samme som efter Jesus' gennembrud - et menneskes liv og gerninger skaber skole og lægger grunden for en ny tankegang. Forgangsmanden kan bevæge sig i alle retninger, for hans efterfølgere derimod bliver han til en autoritet og dermed til en norm. De kan ikke tale og handle så frit som han, da de vil blive målt i relation til ham og hans ord - og straks er vi ovre i ortodoksien. Den spontant opståede masse, i starten de opvakte kristne og senere de oprørske reformatorer, konsolideres som menighed, stagnerer og bliver i det samme stiv, statisk og rigoristisk afvisende over for alle, som gennem nytænkning kunne vise sig skadelige for den nyvundne struktur. Niels Hemmingsens og andre præsters skæbne i slutningen af 1500-tallet er et typisk eksempel herfor.

Efter Luther fik prædikenen altså ikke, som det kunne forventes, en ny form, men blev en syntese af det evangeliske indhold og gamle retorisk-homiletiske former især inspireret af skolastikken.

I Danmark efter reformationen skelner Nørager Pedersen mellem tre forskellige prædikentyper:

1. den lutherske type
2. den filippistiske type
3. den ortodokse type

Som repræsentant for den første type nævnes Hans Tausen (1494-1561). Han var vel også den af de danske prædikanter, som havde bedst mulighed for at opleve Luther 'live', hvorimod de senere prædikanter som Palladius og Niels Hemmingsen mere kom under Melanctons indflydelse. Tausens prædiken beskrives som værende styret af fortællingen om Jesus, mere forkyndende end belærende.

Allerede Kirkeordinansen af 1539 indeholdt de anvisninger, der klart placerede prædikenen på det didaktiske plan som intenderet af Melancton. Hans metode, den filippistiske, gik ud på at uddrage af teksten de såkaldte 'loci communes', dvs. almene læresætninger eller artikler om tro og moral, som grundlag for en grundig belæring af tilhørerne. Niels Hemmingsen og Peder Palladius fremhæves ofte som denne prædikenforms fornemste repræsentanter. Prædikenens strengt logiske opbygning udsprang hos Hemmingsen (1513-1600) af teologiske betragtninger, hvis rødder kan spores tilbage til Thomas Aquinas:

"Det er en stor vildfarelse og røber en utålelig ringeagt mod Guds ord at behandle det, som var der hverken orden eller måde deri. Det er dog i Guds skabning den beundringsværdigste husholdning og orden både i det høje og i det dybe, og det er vist at al forvirring stammer fra djævelens og menneskenes ondskab. Hvor kan man da tvivle om, at den skønne orden i Guds verden ikke også skulle finde sted i den hellige teologi?" (20)

Prædikenens struktur også dermed også ligprædikenens struktur får herefter følgende udformning:

1. Exordium (indledning, som regel m. bibeltekst)
2. Traktatio
 - 2.1. Tema
 - 2.1.1. Divisio (inddeling)
 - 2.1.2. Expositio (forklaring)
 - 2.1.2.1. Confirmatio (begrundelse)
 - 2.1.2.2. Confutatio (gendrivelse)
 3. Digresso (trøst, råd og tugt til menigheden)
 4. Peroratio (opsamling/slutning)
 5. 5. Bøn

Bønnen afslører den kunstfulde prædikenstrukturs relative værdi. Ifølge Luther var al talekunst omsonst, hvis ikke man havde Guds nåde og stolede på at, det, man prædikede, kom fra Gud. Niels Hemmingsens holden fast ved bønnen i den lutherske forstand, nemlig at man bad om, at det sagte ville gå ind hos lytterne, og ikke som udtryk for, at man var usikker på, om det, man havde sagt, nu også var i overensstemmelse med Guds ord, placerer ham tættere på Luther end Nørager Pedersen egentlig vil være ved. Han yder ikke Hemmingsen fuld retfærdighed, når han gennem sin distancerede let ironiske beskrivelse placerer hans bøger som ret dogmatiske prædikenanvisninger. J.H. Paulli fremhæver netop, at hans anvisninger skulle forstås som inspiration, ikke som dogmatisk rettesnor.(21)

Hemmingsen blev ligprædikenens forgangsmand i Danmark. Ud over prædikenen over Herluf Trolle fra 1565, som er den ældste bevarede trykte danske ligprædiken, har han forfattet et stort antal af både danske og latinske, trykte og håndskrevne prædikener. Hans fyndige, meget pædagogiske stil dannede hurtigt skole og satte sig spor i ligprædikenerne flere generationer frem i tiden. P. G. Lindhardt anfører i sine undersøgelser af Jacob Madsen Vejles visitatsbog, der indeholder udførlige oplysninger om sognepræsternes prædikener, at

"langt de fleste af de anførte dispositioner til søn- og helligdagsprædikener har været bygget, tit meget præcist, over Niels Hemmingsens dispositioner".(22)

Med den sidste prædikentype, den ortodokse, har vi bevæget os over tærskelen til det 17. århundrede. For prædikenen med den praktisk-eksegetiske gennemgang stod primært Jesper Brochmand (1585-1662). Han bevægede sig som sine forgængere på det didaktiske plan, men beskrives som værende langt mere bundet af teksten. Hans fremgangsmåde var ikke strukturel, men mere i lighed med Tausens prædikener en eksegetisk gennemgang af teksten, som dog ved hjælp af parallelle citater uddybedes og forklaredes. Brochmand var ligesom Hemmingsen overbevist om, at prædikenen nok skulle have sin frelsende virkning på lytterne, alligevel lagde han et større arbejde i at gøre teksten nærværende og anskuelig for dem. Vejen til frelsen gik for ham ikke blot gennem den intellektuelle, logiske indsigt, men i lige så høj grad gennem et emotionelt engagement.

Brochmands bestræbelser for at gøre prædikenen nærværende og levende for sit publikum peger frem mod en udvikling, der tager sin begyndelse omkring midten af 1600- tallet. Ikke længere tekstens forklaring, men lytternes behov udgør nu prædikenens centrale element.

Prædikenteksten var ganske vist stadigvæk fastlagt i perikoperne, men læresætningerne blev nu uddraget under hensyntagen til menighedens åndelige situation. Da man stadig fulgte de foregivne tekster for søndagsprædikenerne, kunne det til tider volde problemer at få prædikenteksten og lytternes behov til at passe sammen. Løsningen blev ofte, at exordiet

skulle tjene lytternes behov, og det kom derved til at svulme op og til at udgøre en hel lille prædiken for sig.

Prædikenenens formål blev den sjælesørgeriske virksomhed gennem en pædagogisk styring af menigheden, sådan som det siden blev fastlagt i Danske Lov 1685, hvori det hedder:

"Præsterne skulle blive ved teksten i deres prædikener, den samme efter Guds ord og den sande Kirkes lærdom forklare således retteligen, at de enfoldige vel kan forstå dennem, og deraf uddrage lærdom, undervisning, trøst, formaning, straf og øvelse, ligesom der gives bedst anledning til og deres anbetroede menighed fornemmelig udkræver, hvor efter de endelig bør at lempe sig" (23)

Senortodoksiens prædikentype kalder Nørager Pedersen den engelske prædiken. Det kan muligvis hænge sammen med, at dens mest fremtrædende repræsentant, Henrik Gerner, netop var stærkt influeret af den teologi, han havde stiftet bekendtskab med under sit ophold i Oxford. Principperne for den engelske prædiken var simple. Man tillagde atter den menneskelige vilje en vis betydning for frelsen. Det var stadig Gud, der i sidste instans bevirkede troen, men som noget nyt kunne mennesket disponere sig for den, og det var her, den senortodokse prædiken satte ind. Henrik Gerner's homiletiske princip var således at søge at gøre det kristne budskab nærværende ved gennem en forbedring af retorikken at fremme forståelsen hos publikum med en vis opdragende effekt til følge. Han inddelte talen i tre prioriterede kategorier:

1. nyttig tale
2. fyndig tale
3. sirlig tale

og gav gennem sin fremhævelse af det nyttige prædikenen en pragmatisk karakter, som fik afgørende indflydelse på dens struktur.

"Lad hos de bodfærdige helvede være din tales exordium og himmerige din tales slutning! Men hos de forhærdede lad helvede være din tales slutning og himmerige hendes begyndelse".(24)

Det vil i det følgende vise sig, at ligprædikenerne homiletisk set ikke adskiller sig væsentligt fra de almindelige søndagsprædikener. Man kan konstatere paralleller i menneskesynet, i synet på frelsen og retfærdiggørelsen og også i de strukturelle overvejelser, der ligger til grund for prædikenenens udformning. Gennem sin funktion som lejlighedsprædiken adskiller ligprædikenenens prædikendel sig imidlertid på to væsentlige punkter fra den almindelige perikopeprædiken.

For det første har også de tidlige ligprædikener under alle omstændigheder måttet skele til tilhørernes behov. Formålet var netop ikke blot selve forkyndelsen og forklaringen af det aktuelle bibelsted, men samtidigt at give trøst og håb til de tilstedeværende. Netop ligprædikenernes konkrete baggrund - den døde i kisten - skabte et anskueligt udgangspunkt for forklaringen af kristendommens væsentligste budskab, forhåbningen om et bedre liv i himmelen, og det ikke blot tematisk, men også ud fra tilhørernes momentane motivation.

For det andet forholder ligprædikenerne sig til en konkret person, den afdøde, og mere eller mindre udtalt vil han eller hun blive sat i relation til prædikenenens tekst. Dette kan ske, uden at den afdøde omtales i prædikendelen, nemlig ved at der vælges et bibelcitater, der tematiserer den dodes liv eller funktion i livet (25). Reglen er dog især i sidste halvdel af 1600-tallet, at en relatering af prædikenenens indhold til den døde forekommer direkte i prædikenen og ofte som afslutning af et behandlet punkt. Strukturen er ofte:

1. bibelcitatets vers udlægges
2. en morale eller anvisning udledes
3. den afdøde fremhæves som eksempel

Til tider kan omtalen af den døde udgøre et selvstændigt punkt i prædikenen (26). Selve prædikendelen udgør imidlertid kun en del af en ligprædiken. Et komplet ligprædikentryk indeholder ud over selve prædikenen også personalia og som regel også en dedikation til den afdødes familie. Dette vil blive belyst nærmere i de følgende afsnit.

3 Ligprædikener som materiale

I forbindelse med udarbejdelsen af denne opgave har det ikke været muligt at finde sammenhængende og fyldestgørende bibliografiske oplysninger om de danske ligprædikener. Dette skyldes, at de danske ligprædikener endnu ikke er blevet gjort til genstand for en systematisk forskning. Man har hidtil kun brugt personaliaafsnittet til slægtsforskning og til støtte ved udarbejdelse af biografier. En del af de biografiske leksikas informationer om den ældre personalhistorie bygger på ligprædikener (27), ligesom den genealogiske forskning i vidt omfang har draget nytte af de meget udførlige oplysninger om slægternes udvikling, som i reglen er anført i starten eller somme tider i slutningen af personaliaafsnittet. Dog har hverken den historiske, litterære eller genealogiske forskning betragtet ligprædikenen som totalitet. Selv teologerne har ikke anset ligprædikenerne for en selvstændig tekststart, der afgørende adskiller sig fra den almindelige prædiken. Man har plukket informationer ud hist og her til støtte for homiletiske eller biografiske fremstillinger(28), men aldrig undersøgt ligprædikenen som genre eller selvstændig tekst.

Troels Lund beskriver meget nøje ligprædikenes funktion i begravelsesritualet, men stempler inspireret af prædikenernes længde og Chr.IV.'s 'stokkemænd' prædikendelen som totalt uinteressant for lytterne og derfor som noget, der bedst var egnet til at lulle folk i søvn (29). Det vil i det følgende vise sig, at præsterne bevidst gennem prædikenes opbygning søgte at undgå dette. (jvf. s. 42 og 55). Han gennemgår meget nøje de omstændigheder, menneskene døde under, bruger i meget udstrakt grad ligprædikener som kilder i sine undersøgelser og fremhæver som det væsentligste, at den døende kunne sine bibelcitater. Præstens gentagne overhøringer fremstilles som en umenneskelig procedure (30). Dødsprocessen er for Troels Lund meget hektisk og stresset, og han viser især stor medlidenhed med præsten, der gentagne gange kunne blive kaldt til sygelejet. På denne baggrund spår han skæbnen for denne form for dødsberedelse:

"..som man her tog på veje, kunne man umuligt i længden blive ved". (31)

Forskellen mellem de to kansleres, Johan og Christian Friis' dødsforløb, tager han som eksempel på, hvordan ortodoksien havde gjort menneskene til hårde personer, forstenede i deres rettroenhed. (32) Selvom ligprædikenerne her er hans eneste kilde, tager han ikke nærmere stilling til deres øvrige indhold eller til genren som helhed.

I Illustreret dansk Litteraturhistorie nævner Carl S. Petersen ligprædikenen som "Tidens Form for Personalhistorie med en egen Plads i den historiske Litteratur", men tillægger den med undtagelse af Anders Sørensen Vedels og Niels Hemmningsens prædikener ikke nogen større litterær værdi.(33)

C.F.Bricka og S. M. Gjellerup har med deres udgivelse af danske ligprædikener (34) gjort et forsøg på at gøre ligprædikener mere tilgængelige som en slags videreførelse af Caspar P. Rothes arbejde (35), men har igennem deres prioritering af personaliaafsnittet berøvet ligprædikenen en væsentlig dimension, nemlig selve prædikenen, som i de fleste tilfælde ikke blot var et bombastisk appendiks til personaliaafsnittet, men stod tæt knyttet til det. I endnu højere grad gælder dette for ligprædikenes fortale. Især for de senere ligprædikener

vedkommende var Brickas og Gjellerups fremgangsmåde problematisk, da det blev skik også at indføje bemærkninger om den afdøde i selve prædikenen.(36)

Dansk Litteraturhistorie (37) giver en kort, meget ufuldstændig og famlende ligprædikendefinition; man lader fejlagtigt skikken blomstre omkring år 1600 og gå i sig selv igen i tiden omkring 1624.

Selv F.J. Billeskov Jansen har kun meget korte og summariske bemærkninger om ligprædikener. De indgår også her blot som en del af forfatterens bibliografi og ikke som en selvstændig genre. I forbindelse med Anders Sørensen Vedels forfatterskab kommer Billeskov Jansen kort ind på ligprædikens opbygning og generelle indhold, han citerer Vedels ræsonnement over Fr.II's død og lader det så blive derved (38).

Den hidtil mest spændende indgangsvinkel til de danske trykte ligprædikener leverer Vibeke Pedersen (39), der søger at påvise en sammenhæng mellem periodens digteriske udtryk og ligprædikentraditionen med Vedels "Hundredevisebogen" som eksempel. Hun går tilbage til Vedels lærere, Hemmingsen og Bredal og finder adskillige topologiske paralleller, hvilket primært siger noget om de faste procedurer ved et dødsleje, men også peger i retning af, at ligprædiken- litteraturen ikke har været helt uden effekt på periodens digtning.

Som den eneste giver Bjørn Ochsmer (40) en mere generel fremstilling af ligprædikener og deres specielle stil, form og udviklingshistorie. Desværre sker det i bibliografisk øjemed og interessen gælder mere illustrationerne end ligprædikenernes indholdsmæssige særpræg.

Man må derfor ty til den tyske forskning for at få bare en smule mere at vide. Her stiller Marburger Personalschriften- symposium sig tydeligt i forgrunden. De 1974 og 1977 udsendte rapporter fastslår, at ligprædikener absolut er anvendelige som kilde i socialhistorisk, sproghistorisk, religionshistorisk og bevidsthedshistorisk forskning, og dette gav anledning til en mere intensiv undersøgelse af ligprædikenerne i det tyske sprogområde (41).

Den væsentligste kraft i denne forbindelse er den tyske forsker, Rudolf Lenz, der bl. a. udmærker sig med sine forsøg på at skabe et overblik over forekomsten af ligprædikener i de tysksprogede områder. Hans bibliografi, 'Leichenpredigten - eine Bestandaufnahme'(42) , er resultatet af 1055 udsendte rundspørgebreve til diverse biblioteker og private samlinger. 206 besvarelser har ført til en foreløbig opgørelse på ca. 240 000 titler. Tallet skal tages med et vist forbehold, da det ikke har været muligt at få alle titler verificeret, desuden må det påpeges, at denne opgørelse indeholder alt nekrologisk materiale, dvs. også parentationer, epicedia, sørgetaler, mindetaler etc. Resultater af undersøgelserne af dette kæmpemæssige materiale er blevet offentliggjort i rækken 'Marburger Personalschriften' siden starten af 1980'erne. Offentliggørelserne begrænser sig imidlertid til undersøgelser af mindre bibliotekers kataloger (op til ca.2000 titler) og er i første omgang af kvantitativ-statistisk karakter. Spørgsmål om personerne, kønsfordelingen, den sociale fordeling og formatvalget står i forgrunden.(43)

Ved siden af denne grundforskning dukker der efterhånden specielle studier op som f.eks. Rudolf Mohrs ' Der unverhoffte Tod' (44), en analyse af ligprædikener holdt over personer, som kom pludseligt af dage på unaturlig vis.

Nærværende undersøgelse ser det derfor bl. a. som sit formål at søge at supplere den danske forskning på dette område og om muligt bidrage med et brugbart udgangspunkt for en fremtidig mere systematisk undersøgelse af de danske trykte ligprædikener.

4 Lister over ligprædikener

Basis for undersøgelsen danner:

1. Lexicon over adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmerne' (45)
2. Bibliotheca Danica (46)
3. Laurits Nielsen: Dansk bibliografi 1551-1600 (47)
4. Håndskrevne fortegnelser på Det kgl. Bibliotek og på Rigsarkivet (48)

ad 1. Denne, den ældste af kilderne, samler en række oplysninger om de enkelte adelsfamilier. Dens litteraturliste indeholder både latinske, danske og tyske skrifter, stamtavler, orationes funebres, Leichreden, ligtaler, ligprædikener og levnedbeskrivelser, som primært er samlet med slægtsforskningen for øje. Blandt de 822 litteraturhenvisninger er 402 til danske ligprædikener og 188 til tyske, resten tilhører andre af de ovennævnte kategorier. Denne fortegnelse har en vis usikkerhed: ved nærmere eftersyn finder man titler, som ikke kan spores i nogen af de kendte verificerede fortegnelser, dvs. Laurits Nielsen og Bibliotheca Danica. Det må formodes, at disse bøger enten er bortkomne i tidens løb eller anbragt i samlinger, som ikke er umiddelbart tilgængelige.

Ad.2 og 3. Der henvises til værkerne selv. De må betragtes som værende rimeligt fuldstændige og umiddelbart brugbare til statistiske undersøgelser.

Ad.4 Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling har 5 fortegnelser over ligprædikener (48); men ingen af dem kan umiddelbart bruges, hvis man ønsker en oversigt over danske trykte ligprædikener. Nogle er ikke omfattende nok(49), andre holder ikke danske, latinske og tyske prædikener adskilt. Disse fortegnelser er ikke brugt i opgørelsen. Det er derimod C.C. Engelhardt: Fortegnelse paa dem, over hvilke der er holdt ligprædiken (50). Arkæologen Conrad Christian Engelhardt (1825-1881) har sandsynligvis foretaget en registrering af de ham bekendte danske ligprædikener, mens han var ansat som ekstraordinær medhjælper ved Museet for danske Oldsager fra 1862-1881 (51). Hans fortegnelse er ikke forsynet med årstalsangivelse, men må være blevet udfærdiget i det ovennævnte tidsrum. Engelhardt har som kilde bla. brugt ligprædikensamlinger f.eks. Christen Willumsen Worms udgivelse af Michael Henrichsen Thistorfs " Ligprædikener og Parentationer" i 4 dele (KBH 1705/1706). Derudover indgår C.P.Roths samling (35), G.Zwergius "Det siellandske Cleresie"(KBH 1754), G.Trechows " Danske Jubel-lærere" (KBH 1753) samt Worms Lexicon som kilder i hans opgørelse. Problematisk er, at Engelhardt har medtaget oversættelser af tyske og latinske prædikener, prædikener, som kun foreligger i manuskriptform, samt prædikener, hvis eksistens ikke længere kan dokumenteres. Til tider har han meget sparsomme oplysninger om personer, udgivelsessteder og årstal.

De vedlagte lister er fremkommet på følgende måde: Udgangspunktet var 'Lexicons' 402 danske ligprædiken-titler, som gav et foreløbigt overblik over de adeliges ligprædikener. Lexicon er ikke helt pålideligt (52), så titlernes eksistens blev verificeret ved en alfabetisk gennemgang af Bibliotheca Danicas liste over personalhistoriske værker, hvorved samtidigt alle ligprædikener over borgerlige og kongelige blev registreret. Alle disse titler blev markeret (hhv. adelig, borgerlig, mand, kvinde) og sorteret alfabetisk. Dernæst blev de håndskrevne fortegnelser inddraget for at undersøge, om der skulle findes titler, som under gennemgangen var blevet overset. Engelhardts fortegnelse virkede ved første øjekast fuldstændig, og dens titler blev indført i listen. Siden viste det sig dog, at den er fyldt med fejl og misforståelser, derfor blev de andre håndskrevne fortegnelser undersøgt meget kritisk og til sidst ikke medtaget i listen. De titler, som findes i mindst to af fortegnelserne (hhv. E, D eller L jvf. bilag 1), kan anses som værende acceptable og eksisterende. Alle titler, som stammer fra Engelhardts liste alene eller fra Lexicon alene eller fra Engelhardt og Lexicon, er for en

sikkerheds skyld blevet slået op i enten Ehrencron-Müllers Forfatterleksikon eller endnu engang i Bibliotheca Danica. Dette virker måske umiddelbart som en unødvendig procedure, (hvis alle ligprædikener alligevel kontrolleres i Bibliotheca Danica, hvorfor så ikke nøjes med at slå op i den?) problemet er imidlertid, at man ikke altid kan se på titlerne i Bibliotheca Danica, at der er tale om ligprædikener, så de unøjagtige lister har alligevel været til gavn. I slutningen af listen er anført titler, hvis eksistens ikke kunne dokumenteres i Bibliotheca Danica, men f.eks. findes opført i Ehrencron-Müllers fortegnelse. De er dog ikke taget med i optællingerne. Det viste sig ved en nøjere gennemgang af listerne, at Engelhardt havde anført en kvinde under hendes giftenavn, mens Bibliotheca Danica eller Lexicon havde anført den samme kvinde under hendes slægtsnavn, hvilket i nogle tilfælde førte til dobbeltrepræsentation. Her hjalp en alfabetisk listning af præsterne (bilag 2) og et opslag i Forfatterleksikon. Et lignende problem opstod for mændenes vedkommende, der i reglen anføres med deres hovedgods, men hvor Engelhardt og Bibliotheca Danica kunne have forskellige godser anført. Den kronologiske listning (bilag 3) har også kunnet fjerne enkelte dobbelte referencer.

Ved gennemgangen af titlerne var overskriften, 'Ligprædiken', i første omgang vejledende. I Bibliotheca Danica findes dog en del prædikener anført med f. eks. bibelcitater som titel eller med andre titler som blot 'prædiken', 'æreminde', 'gravskrift' etc. Følgende kriterier blev så anvendt i forbindelse med udvælgelsen:

En ligprædiken skal

1. være holdt ved selve begravelsen 2. være holdt af en præst 3. indholde de omtalte dele: indledning, prædiken, personalia

Det sidste kriterium kunne ikke følges konsekvent for prædikener fra slutningen af perioden, da de bliver kortere, og adskillelsen imellem prædiken og personalia gradvist ophæves. Jeg har ikke set alle 557 titler, men begrænset mig til at undersøge tvivlstilfældene, f.eks. fremgår det ikke altid af titlerne, om det drejer sig om en ligtale, et digt eller om en ligprædiken. Man har ikke altid været helt enige om, hvad begrebet ligprædiken egentlig indebar, f. eks. betegner Viggo J.V. Holsten Rathlow i 'Danske Studier' bd. 09, s.34 et sørgedigt over Peder Syv fra 1702 som en ligprædiken. De ligprædikener, som ved gennemsyn viste sig ikke at svare til ovennævnte kriterier, blev slettet af listen. Parentationer, ligtaler, oversættelser, manuskripter, og digte er derfor i reglen ikke taget med.

Det materiale, der ved gennemgangen af de ovenstående lister er fremkommet, repræsenterer de danske trykte ligprædikener, der må formodes at eksistere i dag. Eksistenskriteriet har ført til slettelsen af en hel del prædikener især fra Engelhardts liste. Dette er lidt problematisk, da man må gå ud fra, at en del af disse prædikener sandsynligvis en gang har eksisteret, men nu er forsvundet. Statistikkerne (bilag 4,5 og 8) afspejler altså ikke helt situationen i perioden 1565-1800, men viser, hvordan det så ud, på baggrund af det bevarede materiale. Det er fristende, men for farligt, at inddrage de ikke-verificerede titler, da det for deres vedkommende er umuligt at skelne mellem fejllæsninger og ægte titler.

Den vedlagte hovedfortegnelse (jvf. bilag 1), der danner grundlag for de følgende statistiske undersøgelser, er ordnet efter familienavnet, således at gifte kvinder anføres under deres eget navn og derefter med angivelse af ægtemandens navn. Borgerlige kvinder, hvis eget navn ikke er oplyst står sammen med ægtemanden. Hver liste har sin egen signatur: Lexicon = L, Engelhardt = E, og Bibliotheca Danica = D. E/D/L betyder altså, at den pågældende ligprædiken er registreret i hver af de tre fortegnelser. I de fleste tilfælde er der anført oplysninger om udgivelsessted og -år samt forfatter og format. Kvinder er markeret med * og adelige med \$. I visse tilfælde har jeg kunnet tilføje enkelte biografiske oplysninger (jvf. endvidere signaturforklaringerne i starten af listen).

Især udgivelsesåret må tages med forbehold. Ikke alle steder er det oplyst og nogle steder er der divergerende oplysninger. Dette kan skyldes, at datoen for prædikenens afholdelse, som ofte indgår i selve titlen, er blevet taget for udgivelsesdatoen, eller at der findes flere udgaver som f.eks. Niels Hemmingsen ligprædiken over Herluf Trolle, som udkom første gang i 1565 og anden gang 1572. Ofte er der stor forskel på udgivelsesdato og datoen for prædikenens faktiske afholdelse, somme tider drejer det sig om flere år. Med det omfang, prædikenen i løbet af det 17. århundrede havde nået, kunne det være et problem for præsten, at gøre sin prædiken færdig i tide, selvom man af og til slækkede på de strenge krav om, at adelige lig skulle være begravet senest 14 dage efter dødsfaldet(53). Sjælesørgerens eneste chance for at blive færdig til tiden var derfor at ty til allerede færdige prædikener, man havde liggende i skuffen. Michel Henrichsen Thistorfs 4-bindsværk (jvf.s. 19)er således en blanding af faktisk holdte ligprædikener og ligprædikener, som lå i reserve, I de sidstnævnte omtales den døde i fortalen blot som NN. Præsten skulle så blot udfærdige personalia og indsætte den afdødes navn på de tomme pladser. Det er klart, at selve prædikenen på denne måde ikke fik noget personligt præg. I reglen er den trykte prædiken dog en omarbejdelse af den individuelle prædikens manuskript. En sammenligning af manus og tryk ville kunne give værdifulde oplysninger om, hvordan denne bearbejdning er gået for sig, men kun få manuskripter til trykte ligprædikener er bevaret. På Det kongelige Bibliotek findes et håndskrift indeholdende Jørgen Skeels personalia , som har været del af af Hans Michelsens prædiken fra 1632. Jeg har ikke gennemgået det grundigt, men det lader ikke til at adskille sig væsentligt fra det trykte og kan muligvis bare være en afskrift.

Bortset fra bearbejdningen kunne selve trykningen og indbindingen også være tidkrævende. Bjørn Ochsmer anfører, at også kobberstikkene til illustrationen kunne forsinke en prædikens udgivelse yderligere.

Rudolf Lenz har af samme grund valgt at lægge dødsåret som grundlag for sine statistiske undersøgelser. Dette kan være praktisk, når det gælder om at uddrage oplysninger af sociologisk-demografisk karakter. Betragter man ligprædikenen som et litterært værk, kan denne fremgangsmåde imidlertid ikke bruges.

Statistisk kan man af de anførte fortegninger udlede følgende:

1. antallet af danske trykte ligprædikener og deres kronologiske fordeling
2. deres fordeling på kønnene
3. deres sociale fordeling
4. deres fordeling på udgivelsessteder
5. deres fordeling på formaterne: folio (2), kvart (4) og oktav (8)

4.1 Kvantitativ analyse og kronologisk oversigt

Fra årene 1565-1800 er der bevaret 557 trykte danske ligprædikener. En kronologisk statistik, der tæller ligprædikenudgivelserne op for 10 år ad gangen, giver en klar fornemmelse af udviklingen (jvf. bilag 4). Ligprædikenerne over de adelige beskriver en stejl kurve, der fra 1565 med en enkelt undtagelse i 1610'erne forløber jævnt stigende mod 1640, hvor toppunktet ligger med 81 prædikener, for derefter at falde lidt mindre jævnt omend lidt brattere mod slutningen af 1600-tallet. De borgerlige prædikener danner en meget fladere kurve, som forløber nærmest i to tempi med ca. 100 års forskydelse.

Det ville være meget nærliggende at antage, at denne fordeling af ligprædikenerne på en eller anden måde ville afspejle dødshyppigheden i befolkningen eller andre demografiske fænomener. Da burde f.eks. krige og epidemier influere tydeligt på kurvens forløb. En sammenligning med statistikker over periodens demografiske forhold, såvidt de i al deres

utilstrækkelighed kan tilvejebringes (53a), fører til den konklusion, at udgivelsesernes boom ikke falder sammen med nogen af dødsfaldskurverne. Ladewig Petersen dokumenterer ganske vist en epidemi i 1644/45, og det kan da ikke udelukkes, at den kan have haft indflydelse på boomets størrelse; men da ingen af de andre sygdomsangreb har manifesteret sig synderligt i statistikken, er det lidet sandsynligt, at denne skulle være en undtagelse. En mulig forklaring giver Ladewig Petersen selv, idet han påviser, at dødeligheden blandt adelige, som tegner sig for størstedelen af alle ligprædikener, generelt var lavere end i andre grupper, især proletariatet. 75,9% af de adelige drenge og 76,9% af de adelige piger overlevede det 10. leveår - gennemsnittet lå på 63,9%.

Heller ikke de talrige krige kaster lys over kurvens forløb. Periodens store opgør : Kalmarkrigen 1611-13, Kejserkrigen 1625-29, 30-årskrigen med begrænset deltagelse fra dansk side udenfor Kejserkrigens periode, Torstensonfejden 1643- 45 og Karl Gustav-krigene 1657-60 sætter ingen entydige spor, nok fordi den adelige rostjeneste var blevet afskaffet efter Kalmarkrigen. Adelen kunne slippe for selv at gå i krig ved i stedet at stille et nærmere fastsat antal lejesoldater. 23 af de 55 ligprædikener i 1610'erne falder i perioden 1611-1613. En stor del af dem er holdt over kvinder. Kun få er holdt over mænd, som mistede livet ved Kalmar, bl.a. Sten Maltesen Sehested. Der kan altså heller ikke peges på krigen som en rimelig forklaring.

Ligprædikenenforekomsten og dens kronologiske fordeling dokumenterer lidt flot sagt et modefænomen. Støtte for denne teori kan igen hentes i nabolandet Tyskland. Både Uwe Bredehorn og Rudolf Lenz benytter statistikker i deres undersøgelser. Bredehorn viser et kurveforløb i lighed med det danske, dog mere markeret og med toppunktet lagt i 1670'erne. Lenz går som omtalt (jvf .s. 21) ud fra dødsårstallet og får en lidt forskudt kurve med toppunkt i 1650- 60 (jvf. bilag 6). Forskydningen af toppunktet skyldes 30-årskrigen, der her satte sine spor og ikke blot på dette punkt betød et kulturelt tilbagefald for det meste af Tyskland.

Efter 1700 falder det svært at finde ligprædikener, der svarer til ovenstående definition (jvf.s. 20). For det første bliver de ikke længere trykt i samme omfang, for det andet ændrer de taler, som kommer i trykken, fuldstændigt karakter, så der ikke er meget af den oprindelige ligprædiken tilbage. Ikke blot titlen forsvinder og bliver til sørgetale, mindeord eller æreminde, også den strukturelle opbygning forandres, personalia og prædiken væves sammen til et hele, og indholdsmæssigt bliver prædikenerne mere generelle, hvorved beskrivelsen af dødsprocessen træder i baggrunden.]rsagerne til de trykte ligprædikeners forsvinden har været søgt i, at de mistede deres funktion som statussymboler for adelsstanden, da borgerne efter 1660 fik større økonomisk indflydelse. En anden forklaring kunne ligge i deres eskalerende omfang. De første ligprædikener er på ca. 100-150 sider i oktavformat, hvorimod de sidste når op på over 300 sider i folio. Birgitte Skeels ligprædiken fra 1747 er således på 486 sider folio. Der er ikke længere tale om en opbyggelig håndbog, men om en massiv mursten, som skulle prange på hylden. Den væsentligste grund til at man ophørte med at trykke ligprædikener, må imidlertid søges i, at menneskenes holdning til døden ændredes i løbet af 1700-tallet. Efter en kort fase af fascination af makabre fænomener, hvor forrådnelsen og opløsningen i graven beskrives med en slags gruende velbehag (54), forsvinder beskrivelsen af dødsprocessen som nævnt langsomt ud af ligprædikenen fra omkring 1750. Døden er blevet for uhyggelig. Denne tendens afspejler sig også i fremstillingerne af dødedsdansen, som fik sin sidste udgivelse i 1762 (fotografisk optrykt i 1967 (Wormianum)). I modsætning til tidligere tiders dødedsdansscener, hvor døden optrådte som havlrådden mumie, behængt med orme og slanger, danser nu et pænt, afpillet skelet med de dødsdømte fra alle samfundslag (jvf. s.23b).

4.2 Kønsfordeling

Af de 557 ligprædikener er 226 (40,5%) holdt over kvinder og 327 (59,5%) over mænd. Ud fra et ligestillingssynspunkt kan dette virke overraskende, især når man sammenligner med Rudolf Lenz' resultater fra Tyskland (55) som angiver 65,2% mænd , 32,3% kvinder og 2,6% børn. Var kvinderne mon mere velansete og respekterede i Danmark, end vi umiddelbart tror i dag? Eller hædrede datidens udpræget patriarkalske samfund mon sine undertrykte kvinder i det mindste post mortem i et trykt eftermæle? Var danske kvinder mere respekterede, mere ligeberettigede end tyske? Svaret ligger ikke inden for denne opgaves rammer, men det virker ikke nærliggende, at det forholdsvis store antal ligprædikener over kvinder skulle skyldes en form for ligestilling. Ligprædikenenens funktion som statussymbol for de efterlevende er måske en forklaring. Den afdødes køn var i denne forbindelse fuldstændig uinteressant, og dette gælder også de relativt mange, meget indholdsfattige ligprædikener over børn.

4.3 Social fordeling

	mænd	kvinder	total
borgerlige	96(18%)	53 (9%)	149 (26%)
Adelige	232 (41,5%)	176 (31,5%)	408 (74%)
total	327 (59,5%)	226 (40,5%)	557 (100%)

Ovenstående skema viser, at adelen tegner sig for over 2/3 af samtlige ligprædikener. Det kan undre, at Uwe Bredehorns undersøgelse fra 1981 (56) viser en klar overvægt af borgerlige, nemlig 66% - altså præcis den omvendte situation. Man må i denne forbindelse erindre, at Bredehorn har valgt at medtage alle former for sørageskrifter, altså også sørgetaler og epicedia, og at netop epicedia gennemgår en speciel udvikling i slutningen af 1600-tallet, hvor borgerne begynder at hale ind på adelen. Tidligere havde det været skik, at tilsende sørgedigtene, som en slags kondolationsvers, og disse blev trykt som tillæg til ligprædikenen. Da ligprædikentrykkene efterhånden aftog i popularitet, faldt denne mulighed bort.

" Die Kondolierenden wurden somit darauf verwiesen, ihre Trauergedichte selbst drucken zu lassen und in gedruckter Form den Leidtragenden zu übergeben".

Man må altså regne med, at en stor del af Bredehorns materiale netop er den slags sørgedigte over borgerlige, en mode der holdt sig også i Danmark helt frem til det 19. årh.

En skelnen mellem borgerlige og adelige kan i denne forbindelse forekomme som en lidt for grov inddeling, især set i lyset af den store omskiftelighed, der var i de adeliges forhold i perioden 1550-1650, hvor ca. halvdelen af de adelige slægter forsvandt og nye dukkede op (57). Dette afspejler sig tydeligt i at ret få adelsslægter har en konstant ligprædikenrepræsentation i hele perioden.

En del historiske undersøgelser (58), har gjort opmærksom på, at der netop i løbet af 1600-tallet udskilte sig en særlig gruppe blandt de adelige familier - rigsrådsadelen, som lagde grundstammen for den senere højadel. Denne gruppes økonomiske forhold var i reglen særdeles fordelagtige, kendetegnet af det forholdsmeæssigt store bidrag til rostjenesten, de skulle yde ved de 6 løbende taksationer indtil 1654.

Det er nærliggende at opstille en hypotese om, at ligprædikenerne primært finder udbredelse i denne gruppe. Da det imidlertid ville blive for omfattende at inddrage alle ligprædikener i et forsøg på at verificere denne antagelse, har jeg valgt at foretage en stikprøveundersøgelse for at kunne fastslå tilknytningen til rigsrådet for de personer, der er holdt ligprædiken over.

Ved at lægge et snit hvert 5. år i ligprædikenernes boomperiode fra 1595-1660, dvs: 1595, 1600, 1605 etc. og undersøge de pågældende personers familiemæssige tilknytning til rigsrådet, mener jeg at kunne påpege i det mindste en tendens.

Undersøgelsen omfatter 49 personer, heraf er 5 borgelige.

I 1605 udkom ingen ligprædikener, i stedet valgtes 1606, hvor der udkom 2. (jvf. bilag 7)

Den udvalgte gruppe blev undersøgt med henblik på, om deres fædre, svigerfædre, mænd, onkler, bedstefædre eller børn havde sæde i rigsrådet på noget tidspunkt. Her viste Tycho de Hofmans bog (103) sig at være nyttig, da de undersøgte personers familiemæssige relationer til rigsråderne ved hjælp af de anførte stamtavler forholdsvis hurtigt kunne fastslås. Dokumentation for rigsråderne selv og deres økonomi, kunne findes hos Leon Jespersen (58). Endvidere gav Adelsårbogen værdifulde oplysninger, bl.a. anføres hartkornstaksationerne mange steder. For borgernes vedkommende måtte man ty til Dansk biografisk Leksikon og mere generelle oplysninger kunne hentes hos Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten i det 17. årh. midte.(58a) Kunne der ikke påvises nogen direkte relation, blev evt. oplysninger om deres formue inddraget.

Resultater

Rigsråd	11
rigsrådskone	6
rigsrådssøn/datter	5
rigsrådssvoger/svigerinde	1
rigsrådsbarnebarn	4
rigsrådsnevø	2
forlovet med rigsråd	1
gift med rigsrådsdatter/søn	6
borgerlig	5
ingen direkte tilknytning til rigsrådet, men velhavende	6
ingen direkte tilknytning til rigsrådet, men fattig	2
i alt	49

Heraf havde 36 personer en mere eller mindre direkte tilknytning til rigsrådet. Af de 13, som ikke viste direkte tilknytning, kan de 6 dokumenteres som velhavende. De var f. eks. lensmænd, landsdommere eller landkommissærer. Kun 2 kan betegnes som fattige - dette kan bl. a. skyldes, at de på et tidligt tidspunkt havde overskrevet deres personlige gods til deres børn, så prædikenen muligvis er blevet betalt af dem.

Til trods for dens stikprøveagtige karakter, mener jeg at undersøgelsen helt klart viser en større tilbøjelighed til at lade ligprædikenen trykke blandt rigsrådsadelen end blandt de almindelige adelige. Konklusionen må være, at ligprædikenen i højere grad end tidligere antaget var et decideret overklassefænomen, en luksus for de få - det danske jetset. Ligprædikener over andre, f.eks. borgerlige hører til undtagelserne i denne periode og kan i de fleste tilfælde føres tilbage til en stærk økonomisk position.

Det er vigtigt at gøre sig klart, at den ideologi, der udtrykkes i ligprædikenerne, er den herskende klasses og at den dødsopfattelse, der præger præstens foredrag, er et produkt heraf. Døden er for disse mennesker af en lidt anden karakter, lidt mindre dagligdags end for massen af befolkningen, der næsten konstant blev konfronteret med den. Derfor dominerer også de mange skildringer af dødsfald i sengen; man havde råd og tid til at lægge sig, hvis man blev sløj.

At trykte ligprædikener er et udpræget overklassefænomen godtgør også Bredehorn (59). Adelen følges dog i hans undersøgelser tæt af akademikerne, dvs. af professorerne og bisperne og andre gejstlige. En beskrivelse mere i tråd med de danske forhold giver Bjørn Ochsmer.

" De første trykte ligprædikener (...) var som vi har set over adelige og hovedparten af de næste to hundrede års danske ligprædikener gælder fortsat denne stand og de kongelige, men snart suppleret med prædikener over gejstlige, borgerlige stormænd med deres koner og børn samt efterhånden enkelte jævne folk, særligt sådanne med fine forbindelser"(60).

Den mindst repræsenterede gruppe er imidlertid de borgerlige kvinder. Det kan muligvis hænge sammen med, at flertallet af de borgerlige prædikener ligger i en senere periode, hvor skikken så småt er ved at gå af mode igen. Borgerne har deres boom i 1660'erne med enevældens sejr, hvorimod adelen topper i 1610'erne og 1640'erne. Det kunne tænkes, at den borgerlige ideologi, tendensen til individualismen, der begynder at afløse renessancemenneskets helhedstænkning, begynder at gribe om sig mod århundredes slutning. Eftermålet bliver mere personligt, man begynder at betragte den afdødes personlighed og hans betydning for samfundet anderledes end før (jvf.s.8). De tidlige prædikener fokuserer på døden, trøsten og det rigtige livssyn, nu fokuseres i højere grad på det enkelte menneske og dets forhold til liv og død. Måske er det derfor, at prædikener over kvinder bliver færre og børneprædikenerne forsvinder. Børnene havde ikke kunnet nå at markere sig som selvstændige personligheder, deres prædikener udgjorde ligesom flertallet af kvindernes ikke længere noget eftertragtet læsestof. Tidligere havde de været brugbare som anledning til at holde prædiken. Der findes f.eks. ligprædikener over børn, hvis levnedbeskrivelse fylder 1 eller 2 sider af en samlet prædiken på 50-60 sider (jvf. f.eks. Ligprædiken over Kristine Skeel 1612 eller Ligprædiken over Ide Rosenkrantz 1609); men de fleste af dem er fra før 1640 og det er tydeligt, at det var primært prædikenen, man interesserede sig for.

I nærværende materiale indgår også 11 prædikener over medlemmer af kongehuset. Kun de egentlige prædikener, de som blev holdt ved selve begravelsen, er medtaget i opgørelsen. Især de ældre kongelige prædikener, f.eks. Fr. II's og Chr. IV's, adskiller sig ikke nævneværdigt i struktur, udformning og ydre pragt fra adelens prædikentryk. Derudover findes et større antal trøsteprædikener, som blev holdt forskellige steder i landet og siden udgivet, og som altså ikke figurerer i listerne.(61)

4.3.1 Udgivelsessteder

Listen udpeger København som det helt dominerende udgivelsessted, og da der er tale om hovedstaden, er dette vel forståeligt nok. Dertil kommer endvidere, at det i de år, hvor de første ligprædikener udkom, var forbudt at trykke bøger andre steder i landet. Et kongeligt missive fra 1562 fastsætter om superintendenternes kontrol med danske og latinske bøger at:

"aldelis ingen danske bøger skulle selgis nogensteds udi vort rige Danmark, uden de ere prentet her udi vor stad Kiøbnehavn oc af de hoglerde udi universitet her samme steds ofverset oc corrigerit."(62)

Selvom dette påbud allerede ændres til kun at omfatte censuren og ikke trykkestedet i et nye missive fra 1572 (63) dukker de første tryk udenfor København først op i 1631 i Trondhjem og siden 1638 i Jhus. Undtagelserne er tre tryk fra Ribe. Det er ligprædikenerne over Claus Glambeck, Ingeborg Gyldenstjerne og Predbiørn Podebusk af Anders Sørensen Vedel. De

stammer sandsynligvis fra Vedel eget trykkeri, som havde en særlig tilladelse indtil dets lukning i 1593. (64)

Missivet tvang nordmænd og danskere til at rejse til København for at få ligprædikener trykt. Ved siden af København kan Sorø og Jylland siden betegnes som de populære trykkesteder blandt adelige, hvorimod borgerne holdt sig til København. Bergen, Trondhjem og Christiania spillede en mindre rolle.

4.3.2 **Formater**

Af skemaet (jvf. bilag 8) fremgår, at kvartformatet dominerer med 68% af det samlede antal oplyste formater. Dernæst følger oktav med en andel på 21% og sidst folio med 11%. Oktavformatet er karakteristisk i ligprædikenskikkens begyndelse og nyder popularitet indtil ca. 1620, forsvinder helt i 1650 for senere sporadisk at dukke op i slutningen af 1700-tallet. Bøgerne i dette format er små og lethedterlige. Bjørn Ochsmer pointerer, at de ikke blev gjort til genstand for speciel udsmykning (65). De fremstår nærmest som brugsbøger, ideelle til den daglige opbyggelse. Efter 1610 vinder kvartformatet frem og får altoverskyggende betydning indtil slutningen af 1600-tallet, hvor det omkring 1680 afløses af folio. I starten virker folioformatet som adelens sidste forsøg på at distancere sig fra det opkommende borgerskab. Men senerehen forsvinder også denne forskel. Den samlede folioforekomst er så lille, at formatet aldrig får nævneværdig betydning. Uwe Bredehorns undersøgelse af 825 tyske ligprædikener viser den samme tendens m.h.t. udbredelsen af folio. 11,9% mod 87,7% kvartformater. Til gengæld er oktavforekomsten forsvindende lille (66). Regner man de danske oktav- og kvartudgaver sammen og relaterer dem til folio får man næsten den samme fordeling som Bredehorn : 11% mod 89%. Tendensen lader til at være overregional; heller ikke Bredehorn er dog i stand til at give nogen forklaring for formatskiftene ud fra tidsspecifikke, litterære eller trykkes tekniske årsager, når han konkluderer:

"Hier wird man sich als Motiv ganz allgemein die dem Barokzeitalter innewohnende Tendenz zur Hervorhebung und moeglichst augenfaelligen Selbstdarstellung zu denken haben, die nach dem Adel um die Wende zum 18. Jahrhundert auch das gehobene Buerkertum erfasst hat und bei den Trauerschriften in dem bislang ueblich gewesenen, nun aber als ein durchschnittlich oder gar unscheinbar empfundenen Quarto kein Genuege mehr empfand."(67)

4.3.3 **Præsterne og deres situation**

Reformationen må betegnes som en enorm social omvæltning for gejstligheden. Lige siden Knud den Hellige havde biskopperne og prælaterne figureret på toppen af den sociale rangstige. I 14- og 1500-tallet var de fødte medlemmer af rigsrådet og blev i slutningen af 1400-tallet betragtet som en del af adelsstanden. De menige gejstlige repræsenteredes til herredagene og i andre forsamlinger af disse biskopper og prælater.

Reformationen fjernede biskopper og prælater fra denne position, kun de, som ud over deres bispedømme havde verdsligt gods, som var stort nok til at give sæde i rigsrådet, beholdt deres pladser. For en tid forsvandt gejstligheden som stand totalt fra den politiske arena og nævnes ikke som selvstændig stand i nogen af de vigtige beslutninger i slutningen af 1500-tallet. Hverken i recessen af 1536 eller i kongernes håndfæstninger indtil 1596 nævnes gejstligheden som stand, og såvel kirkeordinansen fra 1539 som de for præsternes økonomiske situation ret så væsentlige klemmebreve 1585 blev vedtaget på herredage uden dokumenteret medvirken af gejstligheden. (68)

Dette er dog ikke ensbetydende med, at religionen og kirken ikke spillede nogen rolle, tværtimod var den rette religion et regeringsanliggende og gejstlighedens funktion fastlagdes i recessen af 1536. Der:

"...tilskikkes andre christelige Bisper eller Superintendenter, som det menige Folk kunne lære og undervise og prædike det hellige Evangelium, nogle mærkelige vise og lærde mænd, som skulle have Paasyn, at alle Sognepræster over ganske Riget prædike og lære det menige Folk Guds Ord og Evangelium" (69)

Kongen måtte i sin håndfæstning fra 1536 love:

"at elske og dyrke Gud og at styrke formere, fremdrage, haandthæve, beskytte og beskierme hans hellige Ord og Lære, til Guds [re og den hellige Troes Forøgelse."(70)

Gejstligheden skulle holde sig til sit område - kirken og troen - og ikke blande sig i verdslige anliggender. Således anviser kirkeordinansen fra 1537 (på latin), at præsterne skulle regnes for hvad de er:

"saalænge de vedblive at være rene i Lære og Sæder og ikke indblande sig i borgerlige eller andre Anliggender, som ikke vedkomme dem." (71)

Først med Chr.IV's indsættelse som regent får den gejstlige stand ændrede kår. Dens repræsentanter og deputerede indkaldes for første gang til valget af tronfølgeren i 1608 og indkaldes til alle rigsforsamlinger og herredage siden. Chr.IV's accept af gejstligheden som den anden af de 4 rigsstænder, adel, gejstlighed, borger og bonde, åbnede mulighed for en større politisk aktivitet blandt de gejstlige. Ortodoksiens bisper med Jesper Brochmand, H.P.Resen og ikke mindst Hans Svane i spidsen holdt sig da heller ikke tilbage. Hans Svanes meget aktive deltagelse i enevældens indførelse, kan på sin vis betragtes som en restituering af kirkens politiske magt fra før reformationen.

Den forandring, den enkelte præst måtte opleve lige efter reformationen, må karakteriseres som en decideret statusforringelse. Mange indtægter, som havde været den katolske kirkes privilegium i mange år, forsvandt, uden at der blev stillet noget i stedet for. Der var f. eks. indtægterne for messelæsning til fordel for den afdødes sjæl, så den ikke skulle pine så længe i skærsilden, korsbyrden, gennem hvilken man velsignede agre og enge, og offeret til præsten og kirken, som jo nu var statsejendom eller ejedes af de adelige lensherrer. Der var ingen grund for de adelige til at testamentere deres gods til kirken, nu opnåedes saligheden i troen på frelsen og ikke gennem køb af sjælefred. På den anden side var det nu vigtigere end nogen sinde, at præsten fik et ordentligt udkomme, idet hans nye status som familiefar stillede helt andre krav end tidligere. Endnu i 1677 kunne der opstå voldsomme stridigheder mellem præsterne, om hvem der skulle holde ligprædikenen og modtage indtægterne for denne service. (72)

Adelen opfordredes til at støtte sognepræsterne økonomisk, og flere steder understregedes det, at bønderne var for tilbageholdende med deres tiende, som i form af korn og kvæg skulle udredes direkte hos præsten. Selv dette kunne blive til en økonomisk belastning, hvilket fremgår af et kongebrev fra 1555, hvori det fremhæves, at bønderne når de afleverede tienden ikke måtte få mere end 2 tønder øl, som skulle drikkes i gildehuset og ikke hos præsten, da de ellers:

"fortære medh Mad och Øl mere, end en stor part Tienden kand beløbe." (73)

Det mest iøjenfaldende eksempel på statusforringelsen i præstestanden er måske bispnen Niels Palladius, der udførte sin bispegerning i en lille 2 værelses lejlighed i Lund, og statusmæssigt

slet ikke kunne måle sig med lensmanden, der nu havde overtaget den herregård, der før havde været den katolske biskops residens. (74)

Præsterne lige efter reformationen må virkelig have været grebet af en stærk religiøs glød til at kunne tåle ikke blot de forringede økonomiske kår, men også den uforholdsmæssigt store arbejdsbyrde, der lå i pludseligt at skulle omforme et helt sogns religiøse tankestruktur. Det er ikke mærkeligt, at Niels Palladius bror Peder på sine visitatser stødte på så mange udvidende og dårligt udrustede præster; de havde vel ikke råd til at købe de nye bøger.

Det viser sig dog ret hurtigt efter reformationen, at der også blandt de lutherske præster udvikler sig standsforskelle, og Niels Palladius må siges at være et ret isoleret eksempel. Præster, som nød adelens eller endda kongens bevågenhed, havde i realiteten ingen økonomiske problemer. Præsten ved Frederiksborg Slotskirke fik i følge et kongebrev fra 1567 følgende udkomme: Kronens gård Fjeldkindstrup med ager og eng til præstegård. Olden til svin i kongens skove, samt ildebrænde og tømmer til eget brug. Fisk fra slottet 2 gange om ugen, Kronens del af tiende af Ugerløvs og Jørlund sogn samt bøndernes tiende, 10 alen engelsk, 10 alen groft klæde, 6 alen sardug, desuden skattefrihed og lovning om en rimelig alderspension f.eks. som kannik i Roskilde. (75)

Gode forhold havde også de teologer, der var tilknyttet universitetet. I følge Politikens Danmarkshistorie kunne mange professorer påvise privilegier og status, der nærmede sig adelens. Dette gjaldt især bisperne. Det er derfor primært blandt dem og ikke blandt de almindelige sognepræster, man skal finde forfatterne til ligprædikenerne. Ofte var disse godt bekendt med de adelige familier eller også var de så populære, at man ligefrem udvalgte dem til at holde prædiken.

At man holdt ligprædiken for en afdød adelig kan altså med stor sandsynlighed betragtes som et udtryk for, at man som præst var placeret ganske fordelagtigt på den sociale rangstige. For sognepræsternes vedkommende var det dog tillige også udtryk for en form for økonomisk afhængighed af den adelige familie, der var den dominerende i sognet, hvilket de taknemmelige dedikationer foran i de trykte ligprædikener ikke prøver at skjule. Generelt kan man altså sige, at ligprædikenerne i 1600- og 1700-tallet blev holdt af og over personer, hvis status var næsten jævnbyrdig. De normer og værdier, som kommer til udtryk i ligprædikenerne, kan således betegnes som udtryk for en slags konsensus mellem adel og gejstlighed.

Man kunne derfor mene, at præstens kritiske røst ville opleve en vis svækkelse, efterhånden som hans status blev forbedret, og han mere og mere nærmede sig den klasse, han primært holdt prædiken for. Denne antagelse holder imidlertid ikke altid stik. For det første må man inddrage den enkelte præsts personlighed i sine overvejelser. Nogle har utvivlsomt været mere bramfri end andre og også mere modige end gennemsnittet. Derudover må man ikke glemme, at ligprædikenen var eller blev et offentligt dokument, som blev læst af andre end blot den nærmeste familie. Præsten måtte derfor føle en vis forpligtelse til at udtrykke kirkens ideologi og ikke blot lade prædikenen bestå af idel ros.

Blandt modefænomenerne i 1600-tallet nævner Troels Lund en del skikke i forbindelse med begravelsen f.eks. udstilling af den afdøde, den udstrakte brug af lit de parade, udsmykningen af kisten, den afdødes luksuøse klædedragt og dragning i sørgeværelset (76). At ligprædikenen fandt sin plads blandt statussymbolerne samtidigt med at præsteskabet begyndte en social opstigning, har næppe været en tilfældighed.

Gradvist var det lykkedes for præsterne at generobre den stilling, de havde indtaget før reformationen, og dødslejret har sandsynligvis været det sted, hvor deres indflydelse først og fremmest har kunnet gøre sig gældende.

" Thi en præst var den eneste, der med fuld myndighed kunne foretage, hvad her skulle gøres: ordne og lede forsvaret, styrke hovedstillingen og i sidste øjeblik foretage den overhøring, af hvis udfald adgangen til himmerig afhang." (77)

4.4 Ligprædikenen set i forhold til samtidens danske ars moriendi litteratur

Begrebet ars moriendi - kunsten at dø - lader til at være opstået i slutningen af det 14. århundrede, og har siden spillet en vigtig rolle i den opbyggelige litteratur indtil 1700-tallet. Man kan i middelalderen skelne mellem to former for artes moriendi. Den ene beregnet for præster, en slags handbog i åndelig vejledning, den anden beregnet til almindelige mennesker som opbyggelig litteratur.

Fra Birgittinerklostrenes tid stammer et svensk håndskrift, som meget vel kan være en af de ældste artes moriendi: "VII mærkeliga pwuncta, som synuga mænnisker hænder j døden, tha sælin utgar aff legama"(78). Blandt beskrivelsen af de syv onder, der overgår mennesket, når det skal dø, bemærker man især en meget fin illustration af opfattelsen af dødsøjeblikket. Mennesket ser sjælen:

"..klæmda oc sidia fast j dødsons pwncet Oppa ena side trænger dødsons wærk oc nøder siælin af kroppin. Paa andra sidan formenar synderna oc hindra siælin at hwn kan icke fly til gwddh om nogra hiælp" (79).

I denne situation skal præsten kunne sætte ind. Hjælpen imod denne og andre pinefulde oplevelser er en sand og standhaftig tro på genopstandelsen og det rene synderegister, som lettest kan opnås ved et ulasteligt levnet (kunsten at dø begynder så at sige allerede fra fødselen), men der åbnes mulighed for at bekende sine synder selv i sidste øjeblik:

"..oc glømis tha nogwt, oc hawer tw then velian, at tw thz gerna ville siga om tik thz mintis, tha ær thz scriptat for gwddh, oc ther mz kan dyæfullin tik enctit hindra."(80)

Skulle den døende imidlertid være ude af stand til at tale, er hans chancer for at komme i himmelen dårlige, så det understreges kraftigt, at man skal skrifte jævnlige, underforstået, at det naturligvis er bedst, hvis der ikke er noget at skrifte.

At være forberedt på sin død allerede mens man lever, kan således betegnes som et af de bedste midler mod dødsangst. Det lader dog til, at menneskene ikke altid har været helt så velforberedte som de opbyggelige skrifter har foreskrevet. Johannes Gerson åbner i sin "Ars Moriendi" fra 1514 mulighed for, at også de, som har mistet talens brug på dødslejet, kan reddes, selvom de endnu har ubødede synder. Det sker ved at præsten læser en tekst for den døende og

"Om saa ær ath then siwke ær malløs ok hafwir alth for thy syn synne oc sith understandh saa ath han wunderstaar thz spørghies maal som til hannom gøras ok thz boner ok læsninger som for honom læses tha magh han sware mz nageeth tekan mz handom eller mz øghen. eller ok al ene mz hiætane ok ther ær nok aff til siælene salicheth" (81).

Gersons bog følger præstens arbejde ved dødslejet trin for trin og gør meget nøje rede for, hvilke bønner præsten skal bede og hvilke tekststeder, han især skal foreholde den døende, for at overgangen til det evige liv bliver så let og så sikker som muligt. Et særligt træk ved denne katolske ars moriendi er den særlige behandling af den døende. Her er det ikke som i ligprædikenerne familien, der omgiver ham. Han skal tvært imod isoleres fra sine omgivelser:

"Naar en mænniska wardher siwk swa ath man prøffwar ath then siwdom dragher til dødhz tha skal man strax kall til henne skrifftha fadheren som hono skrifte ok aflæsa sedan skal man rykta henne ena godha troha ok fornomstohha mænniskie som idheligha skal wara nær thom siwka ok tagha han wæl til wara ok thz skal wara the menniske som then siwke plagadhe haffwa andeligha kerlek til y synne helbreigdo Thy thz ær ganska wadhelighit ath wara honom for øghen eller komma honom y mynne hans rikedom hwarstrw eller barn eller noghit thet han hafdhe bekymrath sik meth y stora akt ok y storan kærlek y sinne wælmacht"(82)

På denne måde kommer den døende til at vende sig fuldstændig bort fra livet. Dødsprocessen bliver en åndelig process, ikke en afskedtagen med livet.

Men også for almindelige mennesker fandtes der artes moriendi, ofte i en mere populariseret form. Nogle af dem tog f. eks. udgangspunkt i et digt, ofte om dommedag eller tilstandene i helvede og sluttede siden af med gode råd til den rystede læser (jvf. s. 75)

Den danske protestantiske ars moriendi litteratur tager sig i begyndelsen ud som en ren kopi af den tyske. Den består af diverse oversættelser af Luthers "Eyn Sermon von der Bereytung zum Sterben" samt af andre oversættelser af tyske forlæg (83). Det første selvstændige bidrag til den danske ars moriendi litteratur finder vi i Niels Palladius' "Hvorlunde it christent Menniske skal paa sin Soteseng besckicke sig til Døden" fra 1558. Bogen, en samling prædikener holdt i København trykt og tilegnet Claus Urne, prøver at give en vejledning i dødsforberedelse. Mærker man dødens komme, bør man forholde sig på følgende måde:

1. gøre sit testamente klart og retfærdigt
 - a. til familien
 - b. til kirken og de fattige, præsten, skolen og de syge
2. forsone sig med mennesker, man måtte have fortørnet
3. gøre sit skriftemål med oprigtig fortrydelse
4. tage afsked med sine kære og med omverdenen
5. fremføre passende skriftsteder fra Bibelen

og så iøvrigt vente.

Skulle ventetiden imidlertid blive for lang, giver Niels Palladius nøje anvisninger for, hvordan man skal forholde sig under djævelens uundgåelige angreb. Han går så vidt som til at lave en modedialog mellem den syge og djævelen, så man virkelig bliver forberedt på det værste:

"Djævelen: 'Du er måske ikke udvalgt til det evige liv?'

Svar: 'Jo, Gud har udvalgt alle dem, som tror og forlader sig på hans søn'

Djævelen: 'Gud kender dig slet ikke.'

Svar: 'Jo, jeg har gået flittigt i kirke.'

Djævelen: 'Du har for store synder.'

Svar: 'Jamen, jeg har gjort bod og bedt om nåde.'(84)

Niels Palladius' inspiration kommer fra Tyskland, men bogen viser også mange særegne danske træk. Den opnåede 5 genoptryk, det sidste i 1580, en popularitet, som ikke blev

mange af den tids bøger forundt, og som tyder på, at denne bog har været flittigt brugt og sandsynligvis har dannet skole.

Sammenligner man Niels Palladius' anvisninger med beskrivelser af dødsforløbene i et udvalg af ligprædikener frem til 1700-tallet, viser det sig, at de opstillede krav i alt væsentligt tilgodeses i hver eneste af dem (jvf. bilag 9). Betragter man den afsluttende fase som indeholdende: 1. en form for syndsbekendelse eller skrifte, hvorunder man modtager nadveren, 2. et testamente, 3. en form for religiøs besindelse enten som dialog med præsten eller andre tilstedeværende, som trosbekendelse eller en læggen sin sjæl i Guds hænder samt 4. en afskedtagen med familie og venner, finder man mindst 3 af disse kriterier opfyldt i 75% af tilfældene, dog i vilkårlig rækkefølge. Her skal man være opmærksom på, at udgangspunktet er det, som præsten eksplicit har valgt at fremhæve. Vi kan ikke vide noget om, hvorvidt f.eks. testamentet, som enten ikke nævnes eller kun nævnes summarisk, har foreligget affattet i skriftlig form og derfor er udeladt. Det samme gælder rækkefølgen, der følger præstens forgodtbefindende og individuelle dramatiske sans. Hvad enten Niels Palladius med sit skrift har fastholdt en allerede eksisterende praksis eller rent faktisk har bragt dødsforberedelserne ind i faste rammer, kan det konstateres, at de stort set forløber efter hans skema både i det 16. og 17. årh.

Et supplerende element, som bør indskydes her, selvom det slet ikke figurerer i Niels Palladius' betragtninger, er lægen, som tilkaldes i 62% af tilfældene. I halvdelen af dem afviser den døende imidlertid medicin og lægebehandling enten totalt eller efter et stykke tid eller - som den 19 år gamle Otte Rud - indtil de har modtaget sakramentet (85). Denne holdning til lægen bliver dog mindre udpræget hen imod slutningen af 1600-tallet, man mærker tydeligt, at lægekunsten efterhånden omgærdes med mere respekt. Opfattelsen er dog igennem hele undersøgelsesperioden, at lægen intet kan stille op uden Guds hjælp.

I ligprædikenernes indledninger uderstreges gang på gang deres relevans og deres betydning for de efterlevendes åndelige opbyggelse og trøst. Den største påvirkning har de sikkert fået fra skrifter som det ovenfor anførte, men visse træk har rod i den katolske tradition, bl. andet den omsorg man viste for at holde den døende ved bevidsthed hele tiden. Helt ekstremt virker dette i beskrivelsen af Fr. II' s døds kamp. Kongen besvimer gentagne gange (en situation, vi i dag ville opleve som et held; så mærker man jo ikke smerterne!) og hans tjenere gør alt for hurtigst muligt at vække ham til live igen (86).

Ligprædikenerne endte med at udgøre langt størsteparten af den danske ars-moriendi litteratur i det 16. og 17. århundrede. De fleste andre værker, udenlandske som danske, kan hverken i antal eller omfang måle sig med ligprædikenerne, som i kraft af deres personaliaafsnit kombinerede det opbyggelige med spændende læsning. Kunsten at dø har beskæftiget menneskene meget, og ligprædikenernes udbredelse kan nok også tages til indtægt for, at denne kunst ikke har været så let at lære.

5 Afgrænsning af materialet for undersøgelsen af dødsbegrebet

En samlet analyse af det kæmpemæssige materiale, de danske ligprædikener udgør, er umulig indenfor et speciales rammer. Jeg har derfor kun valgt enkelte prædikener ud til en undersøgelse af ligprædikenerens opbygning, indhold, ideologi og specielt af deres behandling af døden. En kronologisk synsvinkel er nødvendig, hvis man samtidigt ønsker at gøre rede for en eventuel udvikling af genren, og det virkede umiddelbart mest praktisk at knytte denne synsvinkel til en enkelt families ligprædikener. Arbejdet med at sætte sig ind i slægtsforholdene kunne derved reduceres til et minimum. Faren ved denne fremgangsmåde kunne tænkes at være, at man måske overså, at der indenfor en enkelt familie var opstået en tradition for, hvordan ligprædikenen skulle holdes og udformes på tryk, og at den derfor ikke kunne gælde som repræsentativ eller typisk for perioden. Derfor er en del andre prædikener læst som kontrollæsning (87), og det har vist sig, at dette ikke er tilfældet.

Et fornuftigt kronologisk snit kræver imidlertid, at familien skal være repræsenteret med ligprædikener jævnt fordelt gennem hele perioden, og derved kom Skeel-familien i focus (jvf. bilag 10). Denne meget gamle slægt er rigt forgrenet og langt fra alle dens medlemmer har fået trykte ligprædikener. Den første trykte ligprædiken i denne familie blev holdt over Christen Skeel til Fussingøe (88). Hans linje har utvivlsomt været den rigeste del af familien, og den kan betegnes som en typisk ligprædikenfamilie ud fra den karakteristiske, den kvantitative analyse har givet. Tre af hans sønner og et af hans børnebørn var medlemmer af rigsrådet (89).

Ved nærmere eftersyn byder dette valg på endnu en væsentlig fordel: En del af de i alt 19 prædikener er holdt af fremtrædende personligheder i den danske kirke: Jens Giødesen, Jesper Brochmand, Hans Svane, Henrik Gerner, Christen Willumsen Worm; alle personer, som har været toneangivende på det teologiske og politiske område, og hvis fremstillinger sandsynligvis har været vejledende og normskabende ikke blot for andre teologer, men også for befolkningen. De resultater, den efterfølgende analyse kommer frem til, kan altså på denne baggrund tilskrives en vis repræsentativitet.

I alt 4 prædikener for medlemmer af Skeel-familien er udvalgt, således at hele 1600-tallet, ligprædikenskikkens blomstringsperiode er dækket.

1. Christen Skeel til Fusinge, KBH 1595 (4), Peder Jespersen Viborg 2. Axel Skeel til Sostrup, KBH 1638 (4), Jesper Brochmand 3. Christen Skeel til Fusinge, KBH 1661 (4), Hans Svane 4. Mogens Skeel til Fusinge, KBH 1697 (2), Henrik Gerner

Værkerne vil blive undersøgt og sammenlignet med henblik på komposition, indhold, argumentation, stil og behandling af dødsprocessens forløb.

5.1 Analyse af ligprædiken over Christen Skeel holdt 1595 af Peder Jespersen Viborg (90)

Ligprædikenen består af 5 afsnit:

1. fortale
2. tekstlæsning (Paulus 2. brev til Korinterne kap. 5)
3. indledning til prædiken
4. prædiken
5. personalia

I modsætning til indledningen, som er kort og simpelt struktureret, er prædikenen inddelt i et stort antal punkter og underpunkter efter skolastisk praksis. Som det fremgår af oversigten over strukturen (jvf. s.36b) udgør tekstens forklaring den væsentligste og mest komplicerede del. Personaliaafsnittet fremstår derimod nærmest som et lille appendiks.

I fortalen giver Peder Jespersen udtryk for sin taknemmelighed over for den afdødes kone, Margrethe Brahe, der har bestilt prædikenen. Hans taksigelse indeholder samtidigt en klar anvisning om, hvad ligprædikenen skal bruges til:

"...Eder til Trøst oc Taalmodighed.." (p. a2b)

Indledningen til prædikenen gør nøje rede for, hvorfor man skal begrave de døde, et emne der hyppigt tages op på netop dette sted i mange af ligprædikenerne. Jespersen fremhæver ikke blot, at begravelsen kræves af traditionen, kirken og den hellige skrift, men tillige at den bør ske for menneskenes egen skyld. Den viser deres kærlighed til den afdøde, og den påmindelse om deres egen død.

"Disligest at wi kunde aff Gud Ord/ lerre trøst imod Døden/ oc paamindis om en ræt Chirstelig beredelse til Døden/ at tænke det som Syrach minder oss paa i 38. Cap. At lige som den wi følge til graffue/ er død/ saa skulle oc wi døe/ i gaar vaar det hoss mig/ i dag er det hoss dig." (p. B3)

Denne tanke, memento mori tanken, finder vi som et gennemgående træk i alle ligprædikener ikke kun i Danmark, men også f. eks. i Tyskland. (91)

Dernæst følger en begrundelse for afholdelse af ligprædiken. Den skal være

"...de leffuende til trøst/ at de kunde haffue noget at sætte imod atskillige fristelser/ oc imod Dødsens gruelighed og forskreckelse/ naar de enten selff skulle dø eller naar deres gode Venner ved Døden flytte her fra oss." (p. B3b)

Det er væsentligt at bemærke, at der her udelukkende er tale om trøst i ens egen dødssituation eller ved tab af ens gode venner og ikke som sidenhen om oprettelsen af et æreminde for den afdøde. Det er ikke denne ligprædikens primære formål at forherlige den afdøde for at bruge ham som et eksempel til efterfølgelse. Christen Skeels død er kun en anledning til overvejelserne ikke deres indhold. Derfor er hans personalia også henvist til de sidste 8 sider, og der er bortset fra i indledningen i hele prædikenen forløb ikke en eneste henvisning til ham eller hans livsførelse.

Betragter man selve prædikenen, mærker man fra starten Niels Hemmingsens inspiration. Prædikenen udmærker sig ved en meget gennemstruktureret 3-delt opbygning og en pædagogisk fremgangsmåde, der er eksemplarisk. Ikke en tankegang får lov til at svæve i luften, alle tråde efter de enkelte afsnit samles sammen i en enkel konklusion, der logisk fører over til det næste afsnit. Allerede indledningen giver et sammendrag af, hvad man skal lære af denne prædiken:

"Summen paa denne Prædicken oc Text er denne/ vdi all modgang/ oc allermest vdi Døden/ skulle wi betæncke den vdødeligheds Ære oss tilstaar: Thi den skal bliffue saa stor/ at alle dette dødelig Liffs dødelig vilkaar skulle bortslugis aff det euige Liff/ om wi icke findis her nøgne. Derfor skulle wi flitteligen foruare vore Klæder/ oc leffue her vdi Verden værdeligen/ baade den stund wi bliffue her oc leffuer/ eller den stund wi skulle flytte her fra oc dø/ at wi kunde være Gud teckelige oc behagelige: oc modige oc dristige imod den yderste Dommedag/ paa huilcken huer skal faa den Løn oc betaling/ som hand haffuer handlit sig til/hvad heller hand haffuer leffuit ilde eller vel." (p. B4)

Denne passage gengiver på forhånd prædikenens indhold. "Udødeligheds Ære" som "oss tilstaar" dvs. som menneskene har krav på, præsenteres som det første som løsningen på dødens problematik. Imod døden, som tilhørerne konkret står over for, stilles straks dens ophævelse - det evige liv men ikke uden betingelser "om vi icke findis her nøgne" dvs. uforberedte i kristen forstand.

Prædikenens første del beskæftiger sig først med det jordiske liv, specielt med legemets nedbrydelse, og siden med genopstandelsen. Jespersen holder sig i sine udredninger stærkt til Paulus symbolik: "Vort tabernakels jordiske hus" som billede på legemets forgængelighed. Han vælger ordet "telt" (92) - vender og drejer det for at vise dets ringe kvaliteter: Det står kun i kort tid, det er lavet af "ringe materie" og folk bor kun i det i en begrænset periode. Dette paralleliserer han med det menneskelige legeme. Hans moralske konklusion forbliver logisk i den en gang etablerede billedverden, og han skaber den for tiden så karakteristiske dualisme i adskillelsen af krop og sjæl:

"Lige som wi holde den for uwijs at være/ der vil bygge for megit paa en Hytte/ at mure den fast/ at tecke den met Bly/ Kaaber oc andet saadant: Lige saa holde wi den/ som koster formegit paa dette arme Legome" (...) "Erlighed er ringe actet hoss det Menniske/ som haffuer Legomet formegit kiert. Den der vijs er/ hand skal omgaaes megit met sin beste og Guddommelige part (det er met Sielen) /Men met den jammerlige oc skrøbelig part/ (det er met Legomet) saa megit som nødtørffigt er." (p. D1b)

I det næste afsnit hæfter han sig især ved ordet "jordiske" som karakteristisk for legemet. Efter at have gjort rede for syndefaldet som årsag til vores dødelighed - døden er syndens sold - skildrer han legemets forfald i alle detaljer:

" Legomet er Sielens tyngge. Der henger ved Legomet/ Jordiske skidenhed oc smitte. Betænck O Menniske alle Lemmers excrementa oc affgang/ Haarene paa Legomet/ naar de brendes/ giffue de fra sig en Jordiske stanck oc luct/ Øyene rinde gund oc skidenhed: Næsen slem snat/ Munden giffuer harck oc spøt/ alle Legomens Lemmer idel Jord oc Aske: oc jo nærmere wi komme ind adt i Legomet/ befinde wi jo mere Jordiske oc ilde luctende vilkaar. Legomet/ (sagde en viis Mand) er et Aadzel/ Wssel oc Raaden/ oc vilt du flittelig begrunde oc tænke paa/ hvad der udgaar aff Munden/ Næsen oc anden Legomens affgang/ da saae du aldrig en slemmere møgdyngge/ det er en skarn seck. Først er det et Menniske/ siden en Orm/ siden en stanck oc rædzal." (p. D2)

Citatet giver et fint indtryk af Jespersens stil. Ved siden af de for perioden karakteristiske tautologier "ussel oc raaden" "stanck oc luct" optræder den specielle brug af "jordisk" ikke blot i betydningen 'herværende' modsat 'hinsides', men tillige negativt ladet næsten synonymt med "ilde luctende". Hans advarende udråb, "Betænck O Menniske", samt den direkte tiltale, "da saa du aldrig," skaber en personlig kontakt til tilhørerne og inddrager dem i forløbet. Fremstillingen er ikke uden en vis dramatisk effekt opdelt i tre tempi, der udvikler sig hen imod et mere og mere indtryksfuldt og djærvt sprog: Legemet er først "idel Jord oc Aske", siden et "Aadzel" og sidst "en skarn seck".

Skildringen leder tanken hen på Aries' bemærkninger om det makabre og om det 17. århundredes fascination af forrådnelsen (93). Men det er næppe disse sære tanker, der har grebet Jespersen her. Den afskrækkende beskrivelse skal nærmere ses i sammenhæng med hans næsten katolsk-asketiske foragt for kroppen og hans grænseløse fremhævelse af sjælen som det egentligt værdifulde i mennesket.

Endvidere har Jespersens kraftfulde skildring også den funktion at skabe en tilpas stor kontrast til det efterfølgende afsnit, der gør rede for den "bygning wi haffue i Himmelen", dvs. det evige liv. Dette afsnit, som er det mest omfattende viser tydeligt, at Jespersen har forståelse for sit intellektuelt sikkert meget blandede publikum og for de problemer, det måtte

have i forbindelse med forståelsen af genopstandelsens mysterium. Han taler ikke meget om de herligheder, der er i vente ved genopstandelsen, men går i stedet i gang med at besvare de spørgsmål, et normalt, logisk tænkende menneske nødvendigvis må stille: Hvordan kan man være sikker på, at genopstandelsen finder sted, og hvordan kan det endda lade sig gøre at genopstå med det samme legeme, som man havde, mens man levede?

"... Thi huor skulde (siger hun) <c:fornuften> det være mueligt/ at de kropper oc legomer kunde opstaa/ som ere hendøde for nogle tusinde Aar/ oc ere bleffne til intet? ere slidne oc opætte aff vilde bester/ eller fortærede aff fiske oc fuele/ ere brende til aske? Deris aske er bortspridt aff veyr oc vind/ eller vndertidenhenkast i floder. Hvo vilde tro (siger den galne Fornufft) at disse kunde igien opstaae? Det skeer oc stundum/ at et menniskes Kiød bliffuer et andit menniskes Kiød/ eller et beestis Kiød/ oc det bliffuer til fiske Kiød/ til raffne Kiød/ huorledis kand det staa op igien? Item Menniskens Legom bliffuer til orme/ aff orme bliffue slanger/ aff slanger bliffue vrter/ vrterne ædis aff menniskene/ bliffue deris Føde oc kiød. Huorledis kand det som saa ofte er forvend oc forvandlet igien opstaa? Saadanne stød/ vide Dieffuelen oc Fornufften at bringe for/ derfor er det jo saare nytteligt at huer kand vide oc være viss paa for sig/ om vore legomers opstandelse" (p. F3b)

Efter således at have gennemgået det meste af fødekæden på sin egen facon, anfører han ikke mindre end 13 gode grunde til at tro på genopstandelsen. Ved siden af Guds almægtighed og Nåde, Christus offer for menneskeheden og Bibelens ord som uomtvistelige autoriteter, fremføres også som eksempel forskellige naturfænomener, f. eks. træerne, der taber deres blade om efteråret og springer ud igen om foråret, den evige skiften mellem dag og nat osv. En tankegang, der har rødder helt tilbage i førkristen tid i den græske Demeter-myte. Slutningen af argumentationsrækken udgør sakramenterne, Dåben og Nadveren, der fremhæves som en slags garanti-aftale for genopstandelsen mellem Christus og menneskene.

Dette afsnit er nøglepunktet i Jespersens argumentation - hans trøst mod døden ligger i dens overvindelse gennem troen på genopstandelsen. Kan man ikke følge ham her, falder hans ræsonnement sammen. Derfor også de mange begrundelser og forklaringer. Argumentationen skal imidlertid ikke tages som et tilbud, sådan som mange oplever kirken i vore dage. Lytteren er ikke i en valgsituation. Tvivler man på genopstandelsen, tror man ikke på Guds nåde, så stiller man spørgsmålstejn ved de sandheder og beviser, Jespersen har opregnet, og så er man:

"..ganske oc slet i alle maade en tryg Saducæer/ Oc en Verdens Sølere/ en Epicuræer oc ræt suin/ der intet vide eller tro uden dette Liff." (p. H3)

Og nu skilles bukkene fra fårene. I anden del af prædikenen giver Jespersen en nærmere beskrivelse af, hvem der ønsker at komme i de himmelske boliger og specielt, hvorfor de gør det, og her har han nu mulighed for at udfolde hele det christne norm- og moralsystem for tilhørerne. Jespersen ligger også her tæt op ad Niels Hemmingsens - han pointerer næsten for calvinistisk de gode gerningers og bodens betydning for frelsen:

"Thi gode gerninger ere de rætte Fructer/ som aldrig kunde affskillis fra troens rætfærdighed meere end god fruct kand skillis fra et got Træ. Ja lige som et menniske kand icke leffue/ vden det maa io drage sin aande/ oc en Ild kand ingenlunde være vden værme: Saa kand oc den Retfærdiggjørende tro aldrig være til/ vden gode gierninger" (p. I3b) "..sildig Poenitentze er sielden alvorlig/ oc det er fast bedre at gjøre Poenitentze met Sanct Peder end met Røffueren."(p. M4)

I lyset af Hemmingsens skæbne - anklager for kryptocalvinisme og afsættelsen fra sit embede- fremstår disse ytringer som særdeles dristige.

I prædikenens sidste del gives anvisninger for, hvordan man skal opføre sig, mens man endnu er her på jorden. Det centrale er, at man skal være Gud velbehagelig. Den væsentligste egenskab for en god kristen er derfor, ud over de gode gerninger og bodfærdigheden, gudfrygtighed (bestående af tro, hellighed, retfærdighed og bøn). Desuden er det vigtigt, at man ikke hænger for meget ved livet, men gerne vil dø for at man kan være nærmere Gud. At dette sidste især kan være svært at gennemføre, har Jespersen fuld forståelse for, og han forklarer den lidt uigennemskuelige bibeltekst på en enkel og letfattelig måde, stadig styret af Paulus' metaforik:

"Lige som ingen vilde gierne at nogen skulde tage hannem sine Klæder fra: saa vil ingen aff Naturen gierne døe. Men dersom nogen kunde bliffue aff met gamle/ skidne/ slitte/ Palter/ oc reffne klæder oc faa Nyreene/ skionne/ hele oc kostelige/ stercke / varende Klæder igien/ da vaar hand vel tilfreds met saadant skifte: lige saa vide Guds børn/ at de effter Døden offuerklædis herligen/ oc derfor aff Guds Aand følge de gierne." (p. K4)

I løbet af denne gennemgang kontrasteres de troendes fortrøstning i dødsøjeblikket gang på gang med de ikke-troendes angst og frygt, men kun i forsigtige vendinger. Først hen imod slutningen trækkes modsætningen stærkere op. Der findes to motivationer for at blive en god kristen:

1. man håber på genopstandelsen
2. man frygter dommedag

I det kristne univers findes kun et endeligt mål for mennesket, det evige liv. Alle kræfter sættes derfor ind på at undgå fortabelsen. Håb og frygt bliver således i princippet to sider af samme sag. Det er imidlertid afhængigt af præstens indstilling og muligvis også af hans personlighed og af situationen, hvilken side han vælger at prioritere. For Jespersen bliver det magtpåliggende at gøre nærmere rede for dommedagen.

"De nu skiule Skalcken/ oc giffue den dem dog vd for rette Christne/ de maa da til siune (...) Da ville de lucte bøger oc samuittigheder Aabenbaris (...) da ville alle gierninger met dem Aabenbaris/ oc skulle være bundne paa huer de onde mennisker/ som stolne koste bindis paa tiuffue (siger Bernhardus)" (p. N3)

"Her først trøster Sanct povel alle oc huer/ i huo det er/ ingen vndertagit/ som haffuer leffuit et gudeligt oc Gudfryctigt helligt leffnit/ oc huldit sig fra kiødelig lyst/ som strider imod aanden/ at de skulle glæde sig ved den gode betaling de skulle faa. Der hoss/ forferder oc forskrecker hand alle og huer vgudelig menniske/ hoerkarle oc hoerquinder/ fraatzere oc slemmere/ wretfærdige oc Tyranner/ Tiuffe oc Skalcke/ Mordere oc meenedere/ Guds bespottere oc huem det være kand/ (...) De onde gierninger skulle lønis oc straffis met pine oc vsigelig plage (...) men de gode gierninger skulle vederleggis og betalís mett Herlighed/ icke for de ere glæde oc saadan løn værdt/ (...) men aff Guds godhed oc naade/ som wforskyld lønner dem." (p. M4b)

Hans dommedagsscene indeholder forestillingen om livets bog, hvori synder og goder gerninger er opregnet (94), og den fremstiller lige som de middelalderlige skildringer også latterliggørelsen af de fortabte syndere: de onde gerninger skal bindes på synderne ligesom tyvekosterne på tyvene til almindelig latter og spot (95). Modsat middelalderens dommedagsskildringer savnes her den maleriske fremstilling af paradiset herligheder (95a), som her blot er "Herlighed", og den ligeså fantasifulde fremstilling af helvedes frygtelighed, der her kun antydes med "pine oc usigelig plage", hvilket i sig selv jo kan være slemt nok. Først til sidst, som en slags afskedssalut, et sidste trumfkort, får vi en nærmere beskrivelse:

"En lærd mand sagde saa om denne forfærdelig oc gruelig domme dag: kand Guds kierlighed icke holde dig, (i gudelighed) da forfærdís for Dommerens fryct/ for dødsens snarer/ for

helffuedis pine/ for den Ild der altid brender/ for dem der altid nager/ for det suoffuel der altid stincker/ oc for den lue der altid steeger oc intet fortærer."(p. O2)

Prædikenen virker bevidst bygget op mod dommedagsskildringen og beskrivelsen af helvedet. Den står som slutpunkt på et enkelt og logisk ræsonnement: Livet er forgængeligt, men det kan vare evigt, hvis man kommer i himmelen; der kommer man, hvis man tror; troen bygger på visse gerninger; tror man ikke, så gør man ikke de rigtige gerninger og ender i helvede. Sit mål, at bevare sine sognebørn for en sådan skæbne, søger Jespersen at nå med alle til rådighed stående retoriske virkemidler bl. a. med en stærkt kontrastiv fremstillingsform og med en særdeles dramatisk komposition, overfor hvilken det efterfølgende personaliaafsnit virker helt blodløst og tamt.

Prædikenen er præget af mange fremhævede citater og henvisninger i margin, men de er brugt med omtanke og integreret, så de falder naturligt ind i teksten. Desuden har Jespersen en formidabel evne til at gøre teksten forståelig, som vi har set det i forbindelse med genopstandelsen. Nedenstående giver desuden en fornemmelse af hans retorik, der ud over tautologier (leffuende oc liffactige), gentagelser (Her...Her...Her...), kontrastive opstillinger (Her...hisset) også byder på retoriske spørgsmål (jvf. p. L1 nedenfor) og personlige udbrud (ia Guds børns..., Jo visselig) :

"Alle wdødelige vilkaar følge disse Legome: Alle leffuende oc liffactige følge de Himmelske: Her er sorrig/ hissit er glæde: Her er Arbeyde oc wro/ hissit er huile oc roe: Luther sagde: Hvo der søger effter huile/ hand skal flytte aff verden. Her er Synds treldom oc tieniste/ hissit er frihed/ ia Guds Børns herlig frihed." (p. K4b)

"Dersom wi formerckede i vore Huse oc gaarde at de gamle vegge ludede oc vilde nedfalde/ tagit offuer hoffuedet beffuede oc rystede/ stolpene Heldede/ bielkerne vaare krogede oc sønderbragede/ lofftet oc andet stod paa faldene fode/ monne wi icke skulde flytte met hast/ oc søge effter en sterckere værested? Jo visselig."(p. L1)

Personaliaafsnittet indledes med en opremsning af 14 aner, og tegner iøvrigt et traditionelt billede af Christen Skeels barndom og opvækst. Afsnittet er præget af en meget nøgtern stil. Den rosede omtale, som senere skulle give ligprædikenen den spottende betegnelse "løgneprædiken", er meget behersket. Adjektiverne, som knytter sig til hans person og livsførelse er de konventionelle: "Erlige/ velbyrdige salige Mand"; hans "bedreff/ Dignitet/ oc værdighed" karakteriserer ham som "en retsindig adelsperson". Hans indsats i slaget ved Falckenburg i 1564 betragtes som hans pligt, han "haffuer (...) ladit sig bruge for sit fædre Rige". Jespersens sprog er påfaldende afdæmpet og i den udstrækning, han overhovedet bruger adjektiver til at beskrive den afdøde, er de indholdsfattige eller konventionelle: "idelig", "inderlig", "tro", "god", "stor". Den forudgående prædiken har vist, at Jespersen absolut er i stand til at føre et varieret sprog, rigt på billeder og anskuelige eksempler. Alt dette mangler her, måske bevidst. Det kan tænkes, at Jespersen ikke har villet hylde den afdøde for meget, for, som han skriver i indledningen:

"..de Døde haffue intet got aff den store Pral/ der driffuis met dem i deris Begraffuelser.." (p. A4)

Prædikenen er altså, som nævnt i starten af analysen, primært beregnet til opbyggelse for de tilstedeværende og ikke til at skabe den døde et overdådigt eftermæle. Derfor får også selve dødsprocessen en meget lille plads i forløbet.

Exemplumtanken kan spores her, men i en mere abstrakt form end ellers. Det er ikke den afdøde i sig selv, der skal være eksemplet, men det, han står for:

"Wi som igienleffue skulle oc betæncke at det er icke en ringe Guds straff for Synden/ naar saadanne drabelige oc fornemme Rigens mænd fra oss bort rykis/ (...) / Dernest skulle wi

effterfølge saadanne Gudfryctige deris Exempel/ først vdi en ret sand Guds fryct/ siden vdi Adelige dyder oc mandelige gierninger/ at wi vdi dette forgengelig Liff kunde oc effterlade et Erligt røctte oc Naffn/ oc vdi det tilkommende oc vforgengelige naa oc bekomme vor evige siels salighed." (p. P2)

Først konklusionen skaber tematisk den egentlige forbindelse til den forudgående prædiken i overvejelserne om Christen Skeels genopstandelse.

"Oc effterdi hand nu saa troligen befalede sig Gud met siel oc Liff/ oc Gud aff sin Barmhiertighed icke vil forskiude dem som komme til hannem/ oc hannem Hierteligen paakalde/ Troe wi visseligen Gud hans Siel haffuer forvarit/ oc hans Jordiske Huss vil omskiffte til Himmelske vdødelighed". (p. P2)

Man hæfter sig her ved at den afdødes salighed ikke er helt givet. Der står "tro wi" at han kommer i himmelen og selvom ordet "visseligen" giver udtryk for en stærk sandsynlighed, udtaler Jespersen sig altså ikke med garanti. Denne forsigtighed og forbeholdenhed som man også kan finde i Niels Hemmingsens prædikener (96) forsvinder, som vi skal se, i det følgende århundrede.

Jespersens prædiken har ud over Niels Hemmingsens inspiration rødder tilbage i den katolske førreformatoriske ligprædiken. For det første var den afdøde i de katolske ligprædikener også kun anledning til en prædiken, der primært koncentrerede sig om menighedens frelse. Prædikenen var ofte blot et led i et overgangsritual (97). Også for Jespersen var Christen Skeels ihukommelse den blotte anledning, ikke selve formålet med prædikenen. Dernæst kan hans dommedagsskildring lede tankerne tilbage til tiden før reformationen, men mest karakteristisk er hans holdning til døden, der minder meget om den fortrolighed, Aries har kunnet konstatere (98).

5.2 Analyse af ligprædiken over Axel Skeel 1638 af Jesper Brochmand

Denne prædiken fremtræder umiddelbart som et meget velbevaret og veludført stykke håndværk i sammenligning med de tidlige prædikener i kvartformat. Den er trykt hos Melchior Martzan i København og er blevet forsynet med en meget smuk tekstindramning af enkelte og dobbelte røskener. De enkelte sider fremstår klart disponeret med henvisninger i margen og med korte sammenfatninger af de enkelte afsnit til erstatning for de tidligere, noget klodsede inddelinger, der blev annonceret i selve teksten.

Den relativt korte dedikation (6sider) henvender sig med trøstende bemærkninger til Axels moder, Jytte Brock, som har bestilt prædikenen. Gud trådte i sin tid hjælpende til, da Axel blev faderløs, og Brochmand forsikrer, at han også har hjulpet Axel i hans dødstime.

Den valgte bibeltekst er identisk med den fra prædikenen over Axels bedstefader, Christen Skeel, fra 1595, nemlig Paulus 2. brev til korintherne 5. kapitel.

Indledningen til ligprædikenen omhandler menneskenes forskelligartede forhold til døden ud fra Davids 90. salme vers 12. "Herre lær os at betencke/ at vi skulle dø/ paa det vi maa bliffue Forstandige." (p. 9)

Indledningen er simpelt struktureret (jvf. oversigt s. 44b). I punkt 1 opregnes adskillige eksempler på bibelske personer, som døden mødte uforberedt, hvilket er ensbetydende med en dårlig død (jvf.s.4 og s. 33). Punkt 2 beskæftiger sig i 3 underpunkter med dødens times uvished og sætter troen på Christus som den eneste redning. Som eksempler opregnes dernæst i punkt 3 et antal bibelske personer, som i deres liv havde taget højde for dødens udvished og dødens times vished, og til sidst nævnes, at også Axel Skeel var velforberedt (afsnit, hvori den afdøde sættes i relation til emnet, er markeret med *).

"...Hand haffuer icke ladet nogen Dag forbigaa/ uden hand jo haffuer sin dødelige Vilkaar betractet..."... "Hand haver ideligen henvendt Hu oc Hierte fra alt det i Verden vaar..." (p. 25)

Med henvisningen

"Hvorom vi ville/ nest Guds Hielp/ udi hans Christelige Liffs og Leffnetz/ oc salige Affskeds fra denne Verden/ Anmelding/ videre faa at høre." (p. 25)

glider Brochmand efter en kort disposition (punkt 4) næsten umærkeligt over i personaliaafsnittet. Det er traditionelt disponeret, bestående af 1. anerække, 2. livsforøb og 3. dødsprocess. Den korte skildring af Axel Skeels 17 leveår tegner et billede af en særpræget, meget religiøs og bogligt orienteret ung mand. Da Brochmand har haft Axel Skeel i huset hos sig i 2 år, har han tydeligvis fået et indgående kendskab og nært forhold til ham. Efter tiden hos Brochmand, hvor han bliver alvorligt syg, begynder Axel i september 1636 på Sorø Akademi. Men allerede i februar 1637 rammes han igen af sygdom - "en flod i armen", og ikke mindre en 4 læger involveres i helbredelsesforsøgene, inden han dør den 23. april 1637.

Hele sygdomsforløbet beskrives meget roligt og uden særlige dramatiske effekter, som det f.eks. siden ses i Hans Svanes prædiken over Christen Skeel 1661 (jvf.s.55). Selve dødsøjeblikket konstateres blot på følgende måde:

"Søndagen den 23. Aprilis, er Alting sig med hannem forvendt til Døden." (p. 46)

Ganske vist gengives Axel Skeels samtaler med præsten og med moderen i behersket grad i direkte tale, men det sker uden at det virker søgt eller påtrængende. Der gøres heller ikke forsøg på at give en specielt rosende beskrivelse af Axel Skeel for at påvirke lytterne til at følge hans eksempel. Der anføres blot visse bemærkelsesværdige træk, f.eks.:

"..det Velbiurdige unge Menniske haffde udi all hans Suaghed altid været meget taalmodig/ meere end Aar oc Alder siuntis at kunde taale eller bevilge." (p. 40)

Ikke blot Brochmand bemærker, at Axel Skeel trods sin unge alder må have været en bemærkelsesværdig personlighed. Hans sygeleje lader til at have været ualmindelig velbesøgt. Ved navn nævnes ikke mindre end 24 adelige mænd og kvinder, der på et eller andet tidspunkt har været til stede i de sidste dage, og dertil kommer hans mor, præsten samt Akademiets elever. Det er det største antal gæster, jeg i min læsning af danske ligprædikener er stødt på (99). Om de 24 adelspersoner udelukkende er kommet for Axel Skeels skyld, eller om de har haft andre ærinder, f.eks. besøg af deres egne børn på Sorø Akademi eller deltagelse i Herredagene i København, som fandt sted den 24. april, melder Brochmand intet om, men den 2 sider lange opremsning af besøgende formidler bedre end mange rosende udredninger et positivt indtryk af Axel Skeel.

Han bliver det fuldkomne billede på tålmodigheden og på den ydmyge accept af de ham af Gud pålagte lidelser, hvilket også sidenhen i den efterfølgende prædiken tegnes som ideal. Hans adfærd er stille, men bestemt og fortrøstningsfuld. Han beder "selff alvorligen oc inderligen" om sakramentet og har i den sidste time "ligget gandske taalmodeligen oc stille/ altid holdet fast ved Gud.."(p. 46)

Sammenhængen mellem personalia og prædikenen skabes ikke explicit. De er formelt skarpt adskilt. Den indholdsmæssige parallelitet opfordrer imidlertid lytterne til selv at sammenligne Axels liv og død med de krav, der opstilles i prædikenens løb.

Den bredt anlagte prædiken tager udgangspunkt i menneskenes jordiske elendighed. Den består ikke af krig eller sygdom, men er mere åndeligt betinget af fristelsernes

uimodståelighed, tvivlen på Guds nåde og angsten for egen utilstrækkelighed, og Brochmand konkluderer, at disse lidelser er uadskillige fra livet på jorden. En kristen skal imidlertid først og fremmest bære sit kors i tålmodighed uden at fortvivle. Prædikenen ser det derfor som sin opgave at give råd mod denne fortvivlelse ved at styrke troen på, at der findes et andet og bedre liv efter dette:

".. at vi imod all den Trængsel/ som os udi Verden paakomme kand/ skulle sætte den Ære oc Glæde oc stedsvarende Herlighed/ som vi haffue udi den ævige Himmelske Bolig at nyde/ saa fremt vi udi Troen oc Taalmodighed indtil Enden bliffue bestandige."(p. 58)

Den overvejende textuale prædiken beskriver først det jordiske livs trængsler og siden himlens salighed. "Jordisk" har her den simple betydning: 'herværende' og "tabernakel" udlægges blot som tegn på den begrænsede tid, mennesket er paa jorden. Voldsomme og sindsoprivende beskrivelser af kroppens forfald og det skrækkelige liv på jorden i Peder Jespersens stil (jvf. s. 39) må man lede længe efter. Døden skal helst ikke opfattes som noget grusomt og forfærdende, men som noget glædeligt og nærmest naturligt. Mennesket skal lære at sige:

"Det skal icke komme mig underligt for/ at Siælen maa forlade Legemet. Jeg veed jo/ at Legemet er intet andet end it Tabernakel." (p. 71)

Alligevel har Brochmand stor forståelse for den angst, der rammer mennesket i dødens stund, og han skildrer meget følsomt og nuanceret den døendes tanker (jvf. forsiden). Det er:

".. bekymmerlige oc besuærlige Tancker/ som Kiød oc Blod/ Verden oc Dieffuelen/ indgifue oc indblæse..."(p. 77)

Da håbet om et bedre liv i det hinsides er Brochmands eneste bolværk imod dødsangsten, bliver afsnittet om den evige bolig i himmelen også det mest omfattende. Brochmand forlader her teksten og gennemgår som Jespersen de spørgsmål, der måtte melde sig hos lytterne. Han redegør for boligens udseende, dens bestandighed, beliggenhed og understreger, at den i grunden er ufattelig for et menneske. Det abstrakte og ubegribelige stilles i forgrunden. Man skal netop ikke forestille sig himmelen som et sted:

"Saa er det da idel Daarlighed/ at den Himmel som er voris ævige Bolig/ skulde være en sted oc platz/ som skulle være saa langt fra os/ som de høyeste himle ere fra den dybeste oc nederste Jord."(p. 119)

Ser man bort fra, at det kopernikanske verdensbillede endnu ikke lader til at have fæstnet sig her, hæfter man sig i stedet ved Brochmands beskrivelse af denne himmel:

"Hvad er nu at regne mod denne Himmel/ huor voris Bolig er/ alt huis nogen steds i Verden findis kand? Her hafue vi voris gode Himmelske Fader/ som saaledis hafuer elskt os/ at hand hafuer gifuet os sin Eenborne Søn/ at huer den som troer paa hannem/ skal icke fortabis/ men hafue det Evige Lijff. Her hafue vi det Ny Testamentis Meglere Jesum Christum/ som hafuer opoffret paa sit Legeme paa Korsset voris Synder: Som er død for voris Offuertrædelser: som er opstanden os til Retfærdighed: som sidder hos Guds høyre Haand oc gjør Bøn for os. Her hafue vi den værdige Hellig Aand/ som udi dette Lijff gifuer voris Aand Vidnissbyrd/ at vi ere Guds Børn: Guds Arfuinge oc Jesu Christi Medarfuinge. Her haffue vi vor Omgengelse med de hellige Engle/ som haffue effter Guds Befalning oc Anordning udi dette Lijff taget vare paa os/ paa vore Veye/ at vi icke skulle støde voris Fod paa nogen Steen. Her bliffue vi tilhobeføede med alle udvalde Guds Børns Siæle/ som ere udi Jesu Christi Tro udgangne af denne Verden/ oc staa for Guds oc Lammens Trone/ sige oc siunge..." (p. 123)

Det evige liv tegner sig her som en slags social begivenhed, saligheden er defineret som sjælens samvær under englenes beskyttelse "med største Glæde"(p. 127) og denne salighed

er allestedsnærværende. Det næste spørgsmål giver sig selv, ikke blot som et resultat af barnlig nysgerrighed og utålmodighed, men som en logisk konsekvens af ovenstående skildring: Hvis det forholder sig sådan, kan man så ikke allerede, mens man lever, få et glimt af saligheden? Også her er Brochmand positiv og fortrøstningsfuld og ikke verdensfjendsk: Jo, det sker, så snart man fortryder sine synder

"...oc felder de modige Taare/ fordisaa du icke kandst tiene Gud udi den Hellighed oc fuldkommenhed som du gierne ville" (p. 127)

I modsætning til tidligere prædikener, som helt og aldeles forkastede det jordiske liv, pointeres det, at der findes salighed både på jorden og i himmelen. Allerede her mærker man således kimen til den sækularisering, der i slutningen af 1600-tallet undergraver kirkens magtposition. Betingelsen for at få del i saligheden er kun et ærligt, dybtfølt ønske:

"Thi sucker du effter Himmerig/ da er det it vist Tegn/ at du est udi Himmerig" (p. 128)

Tilbage i tekstudlægningen får man i forbindelse med anvisninger for, hvad man skal gøre for at komme i himmelen, et indtryk af Brochmands forestillinger om dommedag. Nøgleordene er ydmyghed og tålmodighed - han kritiserer de selvretfærdige og de mennesker, der kun dyrker Gud på overfladen. Disse vil få problemer på dommens dag, der i alt væsentligt minder om en almindelig retssag. Man "indstillis udi Rette for Herren", og man skal "for Guds Dom bestaa", når man "anklagis aff Diefuelen" og Christus afsiger dommen. Det "at findis nøgen", dvs. uværdig til at komme i himmelen, er der værste og det mest "pinlige", der kan ske, men det forbindes ikke med drabelige beskrivelser af forbandelsen og nedkastningen i helvede og den deraf følgende pine. I stedet fremstilles Guds nåde som den eneste trøst og menneskets totale anerkendelse af Jesus' lidelser som vejen til frelsen.

"Ville I da findis vel iklædde/ oc icke bestaa Nøgne paa Dommens Dag/ da skulle I Dagligen gaa hen / oc med Hiertens Andact oc sand Tro beskue Jesum Christum/ oc med største Ydmyghed oc Aandelig Forundring givffue act paa/ huorledis hand ligger næsgruis paa Jorden/ oc saaledis kiemper med Døden oc Guds Vrede/ at hans Sued bliffue som Blodsdraaber/ der fulde paa Jorden." (p. 165)

Denne slutning fører en lang række bevisførelser med sig - alle ensformigt bygget op over det samme syntaktiske mønster.

"Saa sant som Jesus haffuer baaret paa sit hellige Legeme vore Synder: Saa sant skal Gud/ for Jesu Christi hellige Pines skyld/ aldrig tilregne os voris Synder".(p. 166)

"Saa vist/ som det er/ at Jesus haffuer hengt paa Korsset/ oc der er bleffuen for mine Synder en Forbandelse: Saa vis er jeg udi Hu oc Hierte/ at jeg som udi mig selff/ for mine mangfoldige Synders skyld/ er en vederstyggelig ting oc Forbandelse/ skal finde Yndist/ Naade oc Velsignelse for Guds Øjen oc Ansict" (p. 167)

Derefter vender Brochmand tilbage til sit udgangspunkt: menneskenes besværede liv på jorden. Som den værste af de trusler, den menneskelige sjæl udsættes for, fremhæves endnu en gang angsten for at miste tilliden til Guds nåde, dvs. at miste den inderlige, oprigtige tro. Denne tanke hører også i andre tekster, der beskæftiger sig med *ars moriendi*, til de værste trusler under dødsprocessen. Det er djævlens snigende spørgsmål, der her vågner igen og sår tvivl: Gud vil ikke være dig nådig, dine synder er alt for mange og for store (jvf. s. 58 og s.34). Brochmands eneste middel mod angsten er som nævnt troen, den faste overbevisning om, at man vil komme i himmelen, at døden overvindes af det evige liv:

"Hvo der saaledis / som nu lærdt er/ fatter oc faffner ved Troen Jesum/ hand skal være vis paa/ at dette Dødelige skal omsider bliffue opluct aff Lifuet. Lad være at Døden skiller Legeme

oc Siel ad: Lad være at dit Legeme lægges dødt ned udi Jorden/ oc der blifuer til Støff oc Jord: See/ det skal dog en gang skeep/ at dette dødelige skal opslugis aff Liffuet." (p. 186-187)

At denne tankegang ikke blot er en teologisk doktrin, men også udsprunget af Brochmands personlige overbevisning, viser et blik på hans adfærd og udsagn, da han selv skal dø. I følge Zwergius var "disse den salige Biskops sidste Timer (...) saa opbyggelige" at beskrivelsen af hans livs afslutning blev trykt i flere af udgaverne af hans "Huuspostil" (100) Den fuldstændige overbevisning om frelsen kommer til udtryk, når Brochmand allerede et par dage før sin død udbrøder:

"Jeg seer Himlene aabne, og Jesum hos Guds hoire Haand. Jeg befaler min Siel i dine Hænder, du hafver forløst mig, du trofaste Gud. Jeg er allerede opløftet og indsat i den høje og hellige Tempel, hvilken Guds Herlighed opfylder.." (101)

Selvom man tager højde for, at også Brochmands død er stiliseret og idealiseret og ikke mindst censureret (102) giver eksemplet et klart fingerpeg om, at hans råd i prædikenen ikke blot er tom snak, men dybtføjte personlige erfaringer, som han selv levede og døde efter. Det er fristende, men nok for vidtgående at undersøge, hvor vidt denne holdning udelukkende var et fænomen specielt for Brochmands personlighed, eller om det gennem hans teologi forplantede sig videre til andre.

Prædikenen afsluttes af en bøn, der er udformet som en taksigelse for det evige livs gave.

5.3 Analyse af ligprædiken over Christen Skeel af Hans Svane 1661

Denne prædiken påkalder sig opmærksomhed ikke blot, fordi både præsten, sjællands biskop Hans Svane, og den afdøde, rigsrådet Christen Skeel, var fremtrædende personligheder i Danmark i tiden op til og omkring Enevældens indførelse; men også fordi den er blevet holdt i en yderst spændt politisk situation, nemlig under Københavns belejring.

I flere historiske fremstillinger dramatiseres Christen Skeels begravelse og knyttes direkte sammen med de voldsomme begivenheder, der førte til Enevælden. Således skriver Tycho de Hofmann:

"Hans Begravelse blev derved merkværdig, at da alle Adelspersoner som vare i Byen, efter Sædvane bivaanede hans Liigbegiengelse, kom der midt under Maaltidet Stadsmajoren ind, og fortalte dem, at Byens Porte vare lukkede, og at man var i Begreb med at gjøre Kronen arvelig." (103)

Ser man imidlertid på prædikenens titelblad, fremgår det, at Christen Skeels begravelse fandt sted den 14. juli 1659. Lukningen af byens porte derimod skete først den 11. oktober 1660, altså næsten et helt år efter. (104)

I betragtning af Svanes dominerende rolle i hele forløbet op til statskuppet kunne man måske forvente, at han i sin prædiken ville have gjort brug af sin position til at påvirke de tilstedeværende. Immervæk var den afgørende diskussion om adelens privilegier og om konsumtionsskatten i fuld gang, og også den afdøde havde været engageret i debatten, (105) Der lyder imidlertid ingen dundertale til adelen og ingen kritik af dens privilegier. Derimod mærker man tydeligt den mørke, ildevarslende stemning, der hersker i København under den svenske belejring.

Dedikationen henvender sig til Chr. Skeels børn og svigerbørn og fremstiller ham straks som et eksempel til efterfølgelse:

"Oc ligesom jeg icke paatvifler at Eders Velbiurdigheder jo stedse beflitter sig paa/ at gaa udi samme E.S. Velb. Faders lønlige Fodspor: Saa er jeg oc forsickret/ at Eders Huus skal imod alle Stormvinde oc anfaldende Vandfloder bliffve bestandig/ indtil saalenge I med Eders Bolig aff Himmelen bliffve offverklædde." (p. C)

Fortalen er holdt i en meget personlig stil og afslører Svanes forhold til Christen Skeel. Han mindes ikke blot hans " høye Qualiteter" og hans tro tjeneste for fædrelandet, men husker ham også

"..i Særdeelisshed for den store Affection den S. Mand bar til mig indtil hans døde Dag": (p. A2b)

Den komplicerede sproglige form markerer tydeligt, at dedikationen ikke er en del af prædikenen. Man hæfter sig især ved et overvældende antal anaforske parallelismer, når Svane f. eks. skal beskrive, hvilke ord den kristne skal lytte til:

"Icke menniskelig Visdoms bevægende Ord: Icke Philosophi oc forfengelig Bedrægeri: Icke egne Begieringer/ som Ørnene kløer effter: Icke ond snack som krencker gode Sæder: Icke Mennisks Ord: Men Christi Ord: Det er/ det evige Liffs Ord: det Ord huilcket er (...): Det ord som er (...): Det Ord som (...)" (p. A3b)

Svane skaber en indviklet natursymbolik (jvf. citat p. C ovenfor) i hvilken Skeel sammenlignes med et hus bygget på en klippe (troen) og derfor i stand til at modstå livets "mangfoldige Støberegne/ Vandløbe oc Storme" (B4), og han antager, at Skeel derfor allerede er kommet i himmelen:

"Huilcken Lycksalighed den S. Mand paa Sielens vegne allerede niuder/ oc tillige paa Legemens vegne udi de Retfærdiges opstandelse haffver at forvente". (B4b)

Retfærdiggørelsen er netop temaet for prædikenen. Skriftstedet er efter Christen Skeels ønske 4. kap. vers 4 af Paulus brev til romerne:

"..den som icke arbejder/ men troer paa den/ som retfærdiggjør den ugudelige/ tilregnis hans Tro til Retfærdighed". (p.1)

Indledningen anslår toner, som minder om katolicismens helgendyrkelse. De retfærdiges død gives symbolsk-varselsagtig betydning. Man skal være opmærksom på de retfærdiges død, fordi deres tilstedeværelse på jorden har ydet de andre, mindre gudfrygtige mennesker beskyttelse mod Guds vrede.

Noget kunne tyde på, at dette syn på de store og betydningsfulde personligheders død er typisk for perioden. Man finder nemlig også dette træk i Laurits Jacobsen Hindsholms prædiken over Chr. IV fra 1649:

"Ah! det er et ondt omen frycter jeg/ Thi at vi nu paa nogen Tid haffuer sidt i God Fred og Rolighed/ oc dog værít ugudelige oc onde/ det er ick skeed for voris skiønne krøllede Haar skyld". (106)

Svane forudsiger i sin prædiken, at der vil komme hårde tider efter Christen Skeels død:

"..eftersom der paa følger gemeenlig onde Tider/ fra huilcke Herren sine elskelige pleyer/ ved den timelige død/ at unddrage." (p. 27)

Nu skulle der i dagene for prædikenens udarbejdelse i tiden mellem den 30.3. og 14.7. 1659 vel næppe nogen særlige clairvoyante evner til at forudsige dårlige tider. Svenskerne havde efter næsten et års belejring stormet København den 10. og 11.2.1659, og til trods for byens heroiske forsvar stod sagerne så dårligt, at man så småt var begyndt at tænke på at indlede fredsforhandlingerne.

Heller ikke i prædikenen rejses der tvivl om den afdødes salighed. At Christen Skeel hører til blandt de retfærdige kristne

..gjøres icke fornøden vidtløftig at bevise/ eftersom dend S. Mands meget Christelig Forhold den gandske Nation nocksommelig er bekiendt." (p. 32)

Svane skaber overgang til personaliaafsnittet, idet han fremstiller Christen Skeels christelige Levnet som en direkte årsag til hans rolige død. Samtidigt gør han efterfølgelsen af hans eksempel til den eneste udvej fra den udsigtsløse politiske situation:

"Saa hafver Herren igien elsket hannem/ oc ved en sacte oc salig død/ uden all Væ oc Smerte/ undryct hannem/ icke alleniste fra det onde/ hand selff/ medens han lefuede/ her i Verden/ måtte lide oc udstaa: Men endocksaa fra det Onde/ huilcket endnu fremdeelis siunis at være besluttet ofver os / med mindre vi saadanne retfærdige oc hellige Mænd deres dødelige Afgang lader os gaa til Hierte/ til Erindring oc Advarsel paa Guds retferdige Vrede imod os/ dersom vi bliffve ved at forhærde voris Hierter..." (p. 30)

Rækkefølgen: personalia - ligprædiken er karakteristisk for barokken. Kun hvis den afdøde udtrykkeligt ønskede det, sattes personaliaafsnittet sidst. I de tidligere prædikener indtil starten af det 17. århundrede var det almindeligt at personalia ydmygt stod efter og skarpt adskilt fra resten af prædikenen. Hos Svane er personen dog ikke længere blot anledningen til prædikenen - den er selve dens genstand. Det er end ikke nok at placere personalia centralt, også i tekstudlægningen kommer han gang på gang ind på Christen Skeels liv og relaterer det til de christelige normer, han uddrager af bibelteksten.

"Om denne S. Mand/ S. Velb. Christen Skiel/ kand med største Berømmelse tilbørligen sigis/ at hand haffver huercken til høyre eller venstre side bortviget..."(p. 104-115)

Sekvensen, hvis start er citeret ovenfor, strækker sig over 10 sider, der beskæftiger sig med den afdøde og til slut også med Svanes personlige forhold til ham.

"Oc haffver den S. Herre mig i Særdelisshed formaanet/ at jeg skulle gaa retsindelig oc frimodelig frem i mit Kald/ oc uden nogen Persons Anseelse/ forkynde Jacob sine synder/ oc Israel sine Offvertrædelser/ med Erindring baade om den Æd jeg haffver giort min allernaadigste Herre oc Konge; saavel som om den Dommere jeg skal stedis for paa yderste Dag/ at gjøre Regenskab for min Husholdning: Oc loffvede den S. Velb. Mand/ at hand mig udi mit Embedis retsindig Forretning/ som en Kongelig Leehussmand/ saaviit hans Leehn sig streckede/ icke skulle undfalde/ om det end dennem angick/ huilcke hannem selff i Slect oc Byrd monne paarøre." (p. 113)

Ikke særligt overraskende finder vi især fremhævet den stærke modstand fra gejstligheden mod verdslig indblanding i den kirkelige jurisdiktion. Meget elegant bliver dette synspunkt lagt i munden på den afdøde, og prædiken, personbeskrivelse, præstens person og den kirkelige agitation væves sammen til en uadskillelig helhed.

Det egentlige personaliaafsnit viser den traditionelle 3-delning. Anerækken er udvidet til at omfatte 32 personer på fædrene og mødrene side. Christen Skeels opvækst og barndom tegner sig som typisk for unge adelsmænd i denne periode: de første år tilbringes hjemme, siden 1605 er han hos bedstemoren, Magrethe Brahe, til 1610 uddanner han sig i skoler og på

dannelsesrejser i det meste af Europa. Efter to ægteskaber og et bevæget liv som kongelig gesandt og rigsrådsmedlem er Christen Skeel i 1658 stærkt svækket af sygdom, og vi nærmer os dermed skildringen af hans endeligt. Fortællingen om hans død kommer til at fylde lige så meget som beskrivelsen af hans liv; 16 sider.

Interessant ved skildringen af sygdomsforløbet er bl.a. lægernes rolle. Skeel behandles skiftevis af to læger, og begge har en vis succes med deres kur. Da sygdommen imidlertid tager fat for alvor, holder lægerne

"..Consilium om hans Siugom/ oc hvad imod den bequemmeligst brugis kunde" (p. 60)

Men som overalt i ligprædikenerne må lægekunstens råd vige for Guds beslutning:

"Saa vare dog aldrig de samme saa gode oc virckende/ at de det som søgtis/ kunde til Veye bringe/ efftersom Naturen aff Siugdommen/ effter Guds Behag/ alt var offervunden."(p. 60)

Christen Skeels sidste levetid, som strækker sig over en måned fra den 21.februar til den 30.marts 1659, er skildret med stor dramatisk sans. Perioden behandles ekstensivt indtil den 29. marts på 5 sider, omhandlende mest lægerne og andre personer, familie og venner, der besøger den syge. Derefter begynder den intensive beskrivelse, der time for time med angivelse af klokkeslet følger dødskampen på nærmeste hold.

Efter at han har taget afsked med sine børn om aftenen, vågner Christen Skeel næste morgen kl. 6.30 med ordene:

"Er det icke stor Naade/ Jeg skal døe/ oc hafver intet Ont. Nu Gud lade mig døe i Jesu Naffn/ naar det skal være". (p. 63)

Som nævnt var der allerede på side 30 blevet etableret en sammenhæng mellem Christen Skeels kristelige livsførelse og hans smertefri afgang. (jvf.s.52)

Han styrer selv hele forløbet:

Klokken 7.00 lader han sætningen "Memento crucifixi" indtegne på bjælken ved hans seng, således at han hele tiden kan have et kristent motto for øjnene.

Kolkken 8.00, da man på grund af en "hjerteklemmelse" tilbyder ham lægens medicin, reagerer han voldsomt:

"Bort med alle Krucker/ oc all Medicin: Jeg vil nu icke meere bruge det ringeste der aff; men alleene bliffve ved min Jesum..." (p. 64)

Klokken 9.00 ankommer præsten, Christen Skeel modtager sakramentet og falder derefter i søvn.

Klokken 12.00 vågner han og undskylder den tid, præsten har måttet sidde og vente. Så sender han ham hjem.

Straks efter bemærker tjeneren imidlertid, at Christen Skeels øjne ikke længere ser normalt, de er blevet "dumme", og man er nu klar over, at der ikke er længe igen.

"(efftersom hand selff tilforn haffde begiert at vide/ naar Døds tegn saais..." (p. 69)

holdes han underrettet om forløbet. Hans død foregår så at sige i samarbejde med de tilstedeværende. Han får nu at vide, at det snart er slut og tjeneren beder ham

"..alleene tæncke paa Gud sin Himmelske Fader/ som hafver saa høyt elsket hannem oc den ganske Verden/ at han gaff sin Eenborne Søn:"(p. 70)

Hvorpå han svarer:

"Paa det at jeg/ oc alle de som troer paa hannem/ icke skal fortabis/ men haffue det ævige Liff." (p. 70)

Præsten er blevet kaldt tilbage, og han når lige at velsigne den døende, før det sidste åndedræt er taget.

Dramatikken i dette dødsforløb skabes af den direkte gengivelse af samtalerne mellem præsten og den døende, og siden mellem tjeneren og den døende. Dertil føjer Svane sin helt personlige dramatiske stil. Handlingen er meget flydende, der er ingen tomrum i skildringen. De ørkesløse ventetider (107), der normalt karakteriserer stemningen i et dødsværelse, er elimineret i hans fremstilling. Det hele er komponeret til et sammenhængende forløb, hvor den ene markante hændelse afløses af den næste:

Hjertekrampen kommer "Der Klocken slog otte.." (p. 64). Præsten ankommer netop i det øjeblik, hvor Christen Skeel afslutter sine gudelige betragtninger: "som hand neppe haffde udtalt/ kom Velbemeldte M. Michael..."(p. 66). Præsten er heldigvis stadig "paa Trappen..", da han kaldes tilbage og han når lige at udtale sin velsignelse, inden Christen Skeel udånder for sidste gang. En fantastisk timing, der nok mere må tilskrives Svanes fremstillingsevne og fantasi end det virkelige forløb. Svane har ikke selv været til stede, derfor har han måttet udnytte det ham overleverede materiale på bedste måde.

Den nøjagtige skildring af begivenhedernes gang har flere funktioner.

1. at dokumentere, at alt går rigtigt til. Derfor nævnes f. eks. også, hvem der er til stede i selve dødsøjeblikket. (Denne nærmest juridiske funktion er i dag overtaget af lægens dødsattest).

2. at placere den døde i exemplumtraditionen

3. at skabe interesse og medfølelse hos lytterne

4. at motivere dem for selve prædikenen

Men den viser samtidigt den åbenhed, der hersker mellem den døende og hans omgivelser i denne situation. Døden er deres fælles projekt, et fælles ansvar, og alle er enige om, hvordan forløbet skal være i følge traditionen. Christen Skeel ved, hvordan det vil gå, og de tilstedeværende hjælper ham igennem dødsprocessen.

Den efterfølgende prædiken er i modsætning til de foregående afsnit inddelt i langt flere punkter og underpunkter (jvf. s.54b).

I forhold til andre samtidige prædikener er dette ikke en særlig dyb, men en ret overskuelig struktur. I de med * markerede afsnit sættes Christen Skeel i relation til de givne anvisninger og moralske påbud. Afsnittene 3.2.1. - 3.2.4 afsluttes hvert med en konklusion med tilbagevisning til Christen Skeels eksemplariske livsførelse. Det er tydeligt, at det klare skel mellem prædiken og personalia er ved at nedbrydes. Hele prædikenen kommer således til at relatere sig til den afdøde, han bliver dens absolute centrum.

Prædikenen udvikler retfærdiggørelsestanken, som allerede blev berørt i indledningen, yderligere med udgangspunkt i Zacharias' dommedagsvision (Zach. 3. kap). Som i en

almindelig epistelprædiken, hvor hvert ord af bibelcitateret udlægges og forklares et efter et, redegør Svane for forskellige betydninger af ordet 'arbejde'. Han fastslår, at retfærdiggørelsen hverken kommer af arbejdet for føden, arbejdet i ens embede eller kald, arbejdet som følge af forfølgelse eller arbejde med at øve sig i dyderne :

"..retfærdiggørelsen er icke aff Gierningerne: Men aff blotte Naade oc Barmhertighed:" (p. 89)

De gode gerninger forhindrer ikke saligheden, men man skal ikke tælle dem op og tro, at man bliver salig, bare man følger lovens bogstav til punkt og prikke.

"Ingen heraff daarligen indbilde sig/ ligesom det skulle være Apostelens Meening/ at gode Gierningers flittig Øffvelse skulle forhindre vores Salighed;" (p. 89)

"Dog alligevel bliffue vi icke aff/ eller formedelst saadanne voris gode Gierninger retfærdiggjorde." (p. 92)

"Thi Loven esker oc udcreffver aff os en fuldkommen Lydighed/ icke alleniste udvortis/ men endocsaa indvortis." (p. 96)

Det kan være svært at fange kernen i Svanes argumentation, da hans konklusioner står spredt mellem et rigt antal bibelcitater. Op imod 75% af siderne er citerede. Hans ide er imidlertid kort sagt, at troen er det væsentligste element i retfærdiggørelsesprocessen, men de gode gerninger er ikke helt værdiløse. Diskussionen kendes fra de tidlige ligprædikener, og er udsprunget af modsætningerne i Luthers og Calvins lære på dette punkt. Luther fremhævede troens kraft, som det væsentligste, man kan være ustyret med, når man skal møde Guds dom. Har man troen, bliver man frelst. En anden effekt af troen er, at den leder menneskene til at gøre gode gerninger, men de har ikke i sig selv frelsende virkning. Det var bl.a. dette, de indædte diskussioner om cryptocalvinisme drejede sig om i slutningen af 1500-tallet. De afsluttedes med hård hånd af H.P. Resen, hvilket lagde grundlaget for ortodoksien i Danmark. Det kan dog her fornemmes, at der siden har fundet en vis modifikation sted. Tidligere havde man endnu katolicismens dyrkelse af gerningen som retfærdiggørende middel tæt inde på livet. Dette er tydeligvis et overstået stadie, men når vi ser på, hvordan Svane fra den mere principielle diskussion af apostlens ord bevæger sig over i sin samtid og sætter apostlens krav op imod den historiske og aktuelle situation, får vi indtryk af, at retfærdiggørelsens problematik endnu ikke havde fundet sin løsning.

"Naar vi ville ligne imod huer andre de Tider/ udi huilcke voris Forfædre lefde/ under den Papistiske Vildfarelsis Mørckhed/ oc voris Tider/ for huilcke Sandheds Kundskab skinner/ som naar Solen gaar op i sin Krafft/ veed mand snart icke/ hvad man skal dømme/ enten Mørckheden haffver været dem mest skadeligt eller Liuset os: Thi de formedelst den indbildede Retfærdighed aff Lovens Gierninger/ opbygde udi stor Mengde Kirker/ Skoler/ Hospitaler oc Kloostere: Vi tvertimod icke saa meget aff Fryct for egen Retfærdigheds Misstanke/ som aff et forvent Hiertis Forstockelse/ icke alleniste icke holder ved lige/ det som de til en Christelig Brug med stor Bekostning haffve opbygget: Men endocsaa en deel der aff selfver nedbryder."(p. 100)

Svane fører her en voldsom anklage mod sine medmennesker. Han vender begreberne om: Det lyse bliver af det onde, det mørke bliver af det gode. Katolicismen, som man endnu i 30-årskrigen havde lagt alle kræfter i at bekæmpe, fremstilles pludseligt som god og måske endda bedre end den lutherske lære i det mindste set ud fra dens materielle resultater.

Han fortsætter sin samfundskritik på det moralske plan, idet han gennemgår de ti bud og konstaterer, at de sjældent bliver overholdt:

"Belangende det andet Bud/ da ere Menniskers af Helfvede optendte Tunger saa fyrig oc ferdig/ i disse Dage/ icke til at velsigne/ men til at sverge oc bande/ at de sig icke meere kand tvinge/ end Ilden/ naar den fatter sin Materie/ som letteligen kan antendis." (p. 102)

"..Hvor giengs oc gemeen Had oc Affvind monne være/ gøres icke fornøden/ vitløffteligen at udføre/efftersom Cain i disse tider haffver effterlat sig alt for mange Brødre: Potiphars Hustru/ oc den smidske Dalila hafve alt for mange Systre: Den tiufactige Achan alt for mange Stalbrødre..."(p. 103-104)

Svanes forsøg på at mildne sine voldsomme angreb med synekdotiske tilsløringer virker stilistisk meget flot, men med Cain får han ufrivilligt opstillet et tvetydigt eksempel. Forstås "Cains brødre" som en slags reproduktioner af Cain, altså som mennesker med hans dårlige egenskaber, får man den negative betydning, som svarer til Svanes intention, nemlig at illustrere "gemeen Had og Affvind". Tages billedet imidlertid bogstaveligt, får man reproduktioner af Cains gode broder, Abel, og deres tilstedeværelse havde Svane næppe haft noget imod.

Over for denne veritable duertale stilles nu den meget udførlige beskrivelse af Christen Skeels eksemplariske livsførelse (jvf s.53)

Først derefter går Svane i gang med prædikenens andet hovedafsnit, om hvordan retfærdiggørelsen foregår. Det er opdelt i 4 underpunkter: 1. hvem retfærdiggøres? 2. Hvem retfærdiggør? 3. Hvad gør retfærdigt? og 4. Hvordan gør troen retfærdig? Først her kan en lytter, der måske er blevet foruroliget af det forudgående, finde trøst og mere systematisk forklaring. I det første afsnit forklares arvesynden og de deraf følgende "bedrøvelige Vilkaar"(p. 121), og Christus anføres som redningsplanken:

"..saa der findes ingen saa groff Syndere/ at hand tør mistuiffle om sine Synders naadige Forladelse:"(p. 121)

En væsentlig forudsætning er dog, at der finder en ærlig omvendelse sted.

Det andet afsnit sætter sig det mål, at redegøre for, hvem der retfærdiggør menneskene, nemlig Gud. Hans almagt og nåde søges bevist med en lang kontrastiv opstilling af menneskene og Gud med deres respektive direkte eller metaforiske prædikater:

"Vi ere Syndere; Hand er den hellige i Israel. Vi ere ugudelige; hand er retfærdig. Wi ere Straa; hand en fortærendes Ild.." (p. 128)

Dernæst forklares, hvori troen består, nemlig:

"(1) i de Tingesters Kundskab/som skal troes:"

"(2) Bestaar samme Tro udi en fast oc fuldkommen Forvisning/ at det saaledis i Sandhed haffver sig med de Ting/ huilcke troes/.."(p. 140)

og sidst, hvordan troen retfærdiggør:

"Naar vi saaledis Christi Pinis oc Døds Verdskyld os tileigner/ som vi selffver vores Synders Straff haffde lid oc ustandet; da sigis Troen at regnis os til Retfærdighed." (p. 156)

Der er altså tale om en form for inderliggørelse, en slags identifikation med Kristus, der danner det inderste element af troens retfærdiggørende kraft. En inderliggørelse, som hos Christen Skeel bl.a. fik sit udtryk i indridsningen af "Memento Crucifixi" i sengebjælken.

Herefter giver Svane eksempler på troens anvendelse, der leder tanken hen på Niels Palladius (jvf. s 34), og viser en imaginær dialog mellem den døende og djævelen, hvori denne tro stilles på prøve:

"Kommer den ledige Satan/ oc stiller os vores Synders Mangfoldighed og Groffhed for Øyne: Da hafver vi os der ved at trøste/ at vi tro/ at Christus er bleffuen en Forligelse icke alleniste for voris/ men for den gandske Verdens Synder; Dersom vor egen Samvittighed vil fordømme os da tro vi at...." (p. 156)

"Forskreckis vi for Helfvedis ævige Pine/ da skal vi med en fast oc stadig Tro fatte oc faufne den Herre Christum.."

"Dersom du befrycter dig for den onde Aands Tyranni oc Grumhed, da tro..."

"Erindrer du dig/ den haarde Kamp du med Døden hafver at udstaa/ naar Sielen skal skillis fra Legemet; da vide vi at Døden af Christo er opsluget til Seyr;" (p. 157)

Afsnittet er holdt i en meget personlig stil med skiftevis 'du' og 'vi' som de væsentligst pronomener og får karakter af kraftige opfordringer, som skal følges, hvis man vil nå saligheden.

Gennem dette og de foregående tre afsnit har Christen Skeel (som vist på s. 55) hver gang stået som konklusion med sit eksempel, og ligesom prædikenens start udgør dens slutning en klar forsikring om, at Christen Skeel nu er blandt de retfærdige:

"At hans Siel nu findis i deris Tal/ huilcke uden Forandring niude Retfærdigheds fredsommelige Fruct."(p. 158)

Ligprædikenen er forsynet med 3 danske, 1 tysk og 3 latinske epitafier og et enkelt anagram.

5.4 Analyse af prædiken over Mogens Skeel 1697 af Henrik Gerner

Til trods for Caspar P. Rothes på mange måder retfærdige dom, at

"Denne Klageprædiken, (..) ey kand regnes blant dennem, hvori man vil leede efter en Dansk Veltalenhed.." (108)

har jeg valgt at tage denne prædiken med i undersøgelsen, ikke blot for at give et eksempel på, hvordan ligprædikenerne langsomt kommer på afveje i slutningen af det 17. århundrede, men også fordi Henrik Gerner må betegnes som en af de fremtrædende teologer i denne periode.

Prædikenen indledes med et særligt trøsteskrift til Helle Helene Rosenkrantz, Mogens Skeels enke, og til hendes 3 børn (109).

Helt i tråd med de retningslinjer, der opstilles for prædikenen i bl. a. Danmarks og Norges Kirkeritual fra 1685, der prioriterer prædikenens orientering mod menighedens behov (110), tager Gerner udgangspunkt i enkens situation og udvikler sit syn på sorgen - den sammenlignes med et åndeligt sår, der må læges med tiden:

"Sorg oc Saar er to haarde Ting: begge vil med Tiden lægis: Thi mand kand vell lægge Plaster paa Saaret/ men der vill Tid oc Stilhed til at hele dem..." (p. 5)

"Icke dismindre maae jeg gjøre som lægerne/ der maae være saa omhyggelige at de ey kommer fortilig til Somme Svagheder/ at i det de vill stoppe dem strax/ at de siden bryder ud paa andre Steder till større Elendighed. Men jeg kommer langsam; jeg haaber dog ey forsilde."(p. 5)

Dette lyder umiddelbart som en meget fin psykologisk erkendelse. I dag ville man vel sige: Det kan ikke nytte noget, at fortrænge sorgen, "at stoppe dem strax", det vil kun føre til andre, måske større problemer. Senere viser det sig imidlertid, at Gerners forståelse for den sørgende enke har sine grænser. Her kommer han blot ind på, at sorgen ikke må tage overhånd:

"Thi naar man har grædt allermest/ saa maae mand dog engang lade af at sørge" (p. 6)

Siden mærker man, at han virkelig prøver at overbevise enken om, at sorgen nu må have en ende.

"..Vill Ed. Høyædl. Velb. regnis iblandt de Klaagis oc Sterckis Tal/ da lader hvercken Sorgen eller Glæden tvinge Eder: Thi det er bedre aldrig at være til/ end at være Træl til sine egne affecter: oc ey at kunde være Herre over dem eller sig self." (p. 19)

Noget kunne tyde på, at denne fortale er skrevet ret sent, og at Helle Rosenkrantz endnu ikke er kommet sig over tabet af sin sidste søn og sin ægtemand. Også Gerners bemærkning "Jeg kommer langsam; jeg haaber dog ey forsilde" kunne pege i den retning.

Med udgangspunkt i 1. Samuel 20.v.25-29 om David der savnes, fordi han er gået bort for at ofre, uddrages 2 hovedpunkter.

- Savnet
- Ofringen

I det første gøres udførligt rede for, på hvilke områder Mogens Skeel savnes: i hjemmet, i kongens tjeneste, i kirken og i domhuset. Alle steder beskrives nøje, og Gerner kommer i sin angst for at røre ved ømme steder i den stakkels enkes sjæl til at udpensle hendes savn på en måde, der i vore dage ville opleves som pinefuld:

"Icke dismindre saa Safner i hannem af hver en sted/ som hand pleyede at findis paa. Alle Steder i Huset/ siunes Eder Øde:" (p. 9)

"Hvor Ed. Høyædle:Welb. safner/ en from oc kierlig Husband/ eders halve Hierte.."(p. 11)

Her som i mange andre ligprædikener finder man en personlig relation mellem præsten og den afdøde, da talen kommer på domhuset

"hvor jeg hafde formodet/ at hand skulde blevet Mig en Jonathan" (p. 10)

Dernæst opregnes de kvaliteter og gode egenskaber, Mogens Skeel savnes for: Et godt navn, mildhed, gudfrygtighed, uskyldighed, oprigtighed, medlidenhed og kærlighed til sin sjæl og til Gud.

I det andet afsnit, om ofringen, frembringer Gerner sine argumenter for, at man ikke skal sørge. Det væsentligste er, at Mogens Skeel nu er kommet i himmelen, og at han har det godt der:

"Glæder Eder/ at I haver haft saa dydig/ saa gudfryctig/ saa retfærdig/ saa oprictig en Herre at overlade Gud" (p. 13)

I det hele taget er døden slet ikke så slem, hvis man tror på Gud og derved dør saligt:

"At en god Mand dør er vell sørgeligt/ men at han salig dør/ er ey fortrydeligt." (p. 12)

I slutningen af sin fortale giver Gerner et samlet billede af sit syn på døden, der ikke adskiller sig fra hans forgængeres:

"Thi Døden kommer i mange Maader; hans Time er skiult for os/ at vi skal tencke paa Døden hver Dag/ ey som paa dend/ der er en bitter Ting/ men som paa dend der ledsager os til et bedre Liff: der gjør ende paa Sorgen oc Begyndelsen paa Glæden/ dend yngste er gammel nok altid til at døe: Men dend eldste er forgammel til at leve lenge." (p.18-19)

Alligevel mærker man tydeligt, at man efterhånden har fjernet sig fra ars moriendi tankerne. Tidligere var det vigtigt, at man døde på den rigtige måde (jvf. s.32f), visse formelle krav skulle være tilgodeset, for at man kunne håbe på saligheden, nu betyder dette knapt så meget:

"Man regner icke it Guds Barn eller Skatter det af den Maade/ det dør paa/ men af dend Naade/ det dør udi." (p. 12)

Den funktion, Gerner i slutningen tillægger liprædikenen, er også anderledes end hidtil. Der fokuseres udelukkende på det trøstende aspekt. Enken skal gennem prædikenens læsning glemme sorgen lidt, få den triste tid til at gå lidt hurtigere og helst ikke tænke på sit tab derefter. Liprædikenen har altså ikke længere den opgave at minde de levende om, at også de skal dø og at give dem anvisninger til, hvordan de skal bære sig ad, gennem den dødes eksempel; den er nu primært møntet på de levendes nuværende situation og søger at lindre en 'akut' smerte.

Selve prædikenen er en typisk exordieprædiken, og regner man trøsteskriftet (fortalen) med, er der faktiske tale om to exordier på henholdsvis 20 og 25 sider. Overfor dette er både personalia og den egentlige prædiken med henholdsvis 29 og 31 sider relativt små. Prædikenens tekst, "Jeg befaler min Aand udi din Haand: du frelste mig Herre! du trofaste Gud!", bliver i exordiet skubbet til side til fordel for en anden tekst, nemlig Paulus ord: "Jeg forglemmer det som er bag mig/ oc recker efter det som er for mig." Grunden til, at man i exordieprædikenen ofte valgte et andet bibelcitater som indledning, lå som nævnt i det forhold, at dagens periokopetekst ikke altid indeholdt temaer, som præsten vurderede som relevant for sin menigheds konkrete livssituation. I ligprædikenens tilfælde forholder det sig imidlertid anderledes, da det valgte skriftsted normalt altid har relation til døden og derved giver mulighed for en relevant tolkning. Det er ikke umiddelbart til at afgøre, om det er traditionsbundethed eller blot modvilje mod det tekststed, som er valgt af den afdøde (p. 45), der udgør motivationen for Gerners stedmoderlige behandling af den egentlige prædikentekst.

Exordiet indledes med, at menneskene deles op i fire kategorier i en metaforisk fremstilling, der bestemmer deres tilhørsforhold alt efter, om de har øjne eller hjerte rettet mod jorden eller himmelen. Her anføres kun et af eksemplerne:

"At have it Øye till Himmelen/ oc it andet Øye till Verden/ giver en vanskelig Siun" (p. 22)

Tolkningen er, at et menneske, der både vil have verdens og himlens goder, ikke får nogen af delene. Andre kombinationer. f.eks. begge øjne til himmelen, men hjertet til verden, er lige så lidt attraktive, og det hele munder ud i den rigtige løsning:

"Men at have baade Øyen oc Hierte til Himmelen/ er dend gudfryctiges rette Maal.." (p. 23)

Efter overgangen til Paulus-citatet følger en redegørelse for exordiets struktur (jvf.s.61b). Den første halvdel af exordiet omhandler citatets første halvdel "Jeg forglemmer det som er bag mig". Det deles op i: 1. hvad der glemmes og 2. hvordan det glemmes. Det, der glemmes er igen opdelt i 1. det onde og 2. det gode. Citatets anden halvdel, "oc recker ud efter det som er for mig", er ligeledes opdelt i 1. hvordan der rækkes ud og 2. hvad der rækkes ud efter. Alle afsnit afsluttes med en parallel til Mogens Skeel (markeret med *)

I alt væsentligt redegør exordiets to hovedafsnit for, hvordan man med et let hjerte skal forlade denne verden, da det, man får i det hinsides, er så meget bedre. For at kunne gøre det, skal man stræbe efter himmelen. Om Mogens Skeel bemærkes i slutningen af hvert afsnit, at han netop gjorde det rigtige. Ser man på afsnittets slutning, virker det som om exordiets egentlige formål blot er, at lede frem til prædikenens tekststed, for dens konklusion lyder:

"Derhen <c: efter himmelen> haver oc denne Sal: Herre stract sig efter: da han af Psal. XXXIv.6 udvalde sig self denne Text" (p. 45)

Personaliaafsnittet indledes med en opremsning af ikke mindre end 46 aner fordelt på 7 sider. Derpå følger den traditionelle levnedbeskrivelse og siden en beskrivelse af dødsforløbet. At personalia er den mere verdslige del af prædikenen, har hidtil ikke været markeret sprogligt på nogen særlig måde. Hos Gerner bliver det verdslige imidlertid ret tydeligt. Den religiøse tekst har kun i behersket omfang indeholdt latinske ord; i personaliaafsnittet begynder det at vrimle med både latinske og franske udtryk, og det giver et maniereret præg, der leder tanken hen på Holbergs Erasmus Montanus.

"Men end ogsaa under deris <c: hans læreres> Inspection at continuere sine adelige Exercitia, som hand af Gud var begavet med et herligt Ingenio, og synderlig capacitet til at fatte og lære alt hvad baade Sindet og Legemet kunde pryde / og tiene til at gjøre sig Necessair med i fremtiden." (p. 58)

Her mærkes tydeligt afstanden til de tidlige prædikener, som i stor udstrækning søgte af være så forståelige som muligt og ofte bevidst undgik latinen (111).

Man får indtryk af Mogens Skeels liv som diplomat i kongens tjeneste, som om han var fuldstændig fejlfri og hans dyder roses kraftigt. Et kort blik i DBL (112) viser imidlertid, at Mogens Skeel gentagne gange kom til at gøre sig uheldigt bemærket i sine diplomatiske entrepriser med perioder af unåde hos kongen til følge. På denne baggrund kan det være svært at tage Gerner's beskrivelse af ham helt for gode varer:

"..saa som af Hiertet var en Fiende mod ald Falskhed/søgte Ret og Retfærdighed og imodsatte sig al Uret og Underfundighed..." (p. 70)

Hans litterære bestræbelser nævnes ikke.

Sammen med sin søn på vej hjem gennem Tyskland fra en diplomatisk mission i England angribes han af feber, der siden viser sig at være forårsaget af nyresten, og dette bliver hans død. Dødsforløbet ridses kun kort op på 6 sider i alt, hvoraf 2 af siderne omhandler sygdomsforløbet og lægernes bestræbelser. Hans dødsomstændigheder er atypiske, da han dør i udlandet langt borte fra familien. Det er klart, at det for Gerner har været svært at få materiale til denne del af prædikenen. Normalt var både præsten og familien til stede, og det gav et rigt øjenvidnemateriale at gå ud fra. Alligevel skaber Gerner en meget fortrøstningsfuld stemning i sin beskrivelse af dødsforløbet på basis af, at Mogens Skeel i sine velmagtsdage havde "oplagt sig et rigt Forråd i sin Siæl" af trøstende bibelord og selv havde forfattet nogle af sine bønner.

Der er ingen skildringer af en dialog med omgivelserne i selve dødsforløbet, men der nævnes en række fornemme personer, der besøger den døende. Hans død forløber stille og rolig uden dramatik:

"Derefter laa hand stille hen udi stor Taalmodighed/ forventendis med mange gudelige Ord og Suck/ sin Frelseris saligste Aabenbarelse/ til sin Siæls herlige Frihed/ og sit Legemes forløsning/ hvilcken den barmhiertige Gud forleente hannem/ ved en sagte og salig Død/ den 5. Augusti om Dagen da han saa sødeligen hensov udi Jesu Tro/..." (p. 75)

Noget kunne tyde på, at man ikke længere i ligprædikenen gik så tæt på selve dødsøjeblikket som tidligere. Der er ikke længere den åbenhed omkring døden, den vilje til at se den i øjnene som før. Karakteristisk er derfor den afsluttende bemærkning, der ikke opfordrer tilhørerne til at tage sig Mogens Skeels død som eksempel, men udelukkende opfordrer dem til at huske hans gode navn og rygte:

"Men dend salige Herris berømmelige Navn oc Rycte/ er og forbliver hos de Igienlevende/ udi priselig Amindelse og skal være till en ævig Ihukommelse. Ja, hans Ihukommelse skal være til Velsignelse." (p. 76)

Prædikenen struktur bliver fremstillet skematisk i slutningen af exordiet. (jvf. s.61b) Den ligner til forveksling exordiets struktur, hvis man ser bort fra exordiets indledende 4 små punkter. Det grundlæggende strukturelle princip er hos Gerner altså en todeling. Den første del omhandler Davids omhyggelighed for sin sjæl, der igen deles op i 1.: hvad man skal være omhyggelig med, nemlig sjælen og ånden, og 2: hvordan man skal være omhyggelig. Den anden del omhandler Davids tillid til Gud, for det første fordi Gud har frelst ham, for det andet fordi Gud er en trofast Gud.

I selve prædikenen mærker man imidlertid ikke meget til denne opdeling. Ganske vist kommer Gerner ind på de annoncerede punkter, men overgangen imellem dem markeres ikke specielt, sådan som det var tilfældet i exordiet. Overgangen fra sjæl til ånd er ret uklar, hvilket måske skyldes at Gerner i grunden ikke skelner tydeligt mellem sjæl og ånd. Man fristes til at antage, at den strukturelle skelnen mere udspringer af kosmetiske end af indholdsmæssige overvejelser.

På en meget pragmatisk måde lægges der ud med en situation, som alle tilhørere godt kender, nemlig det at sætte pris på noget, og hvor forskelligt det falder ud for forskellige mennesker. Dette munder ud i en formaning om at sætte pris på sin sjæl og om at passe godt på den. Sjælen beskrives på følgende måde:

"Her er ey at Tale om en Siæl eller Aand/ som er klæd med Kiød oc bortdøer med Kiødet/ som Creaturernis: Men her talis om en Siæl oc en Aand som vel boer i Kiødet/ men ey forgaar med Kiødet: dend er Englene lig i Væsen/ oc skal blive Englene lig i Herlighed som vel har haft Begyndelse/ men aldrig skal faae Ende" (p. 79)

Davids omhyggelighed for sjælen belyses med mange eksempler og munder til sidst ud i et truende punktum:

"I er Dødsens Børn dersom i icke forvarer Eders Siæle/ Frels din Siæl see dig icke tilbage/ siger Herren til Loth oc hans Husgesinde."(p. 82)

Dette afsnit er langt det omfangsrigeste, da det indeholder den vigtigste modvægt mod døden, nemlig forvaringen af sjælen, så den kan være rede til at komme i himmelen. Gerner spiller her på hele sit retoriske apparat for at overbevise sine tilhørere. Et væld af citater skal støtte fremstillingen, som ovenfor kan de dog forekomme lidt umotiverede. Ofte står bibelcitater og ordsprog blandet imellem hinanden, hvilket virker ret forvirrende.

"Hvad større Glæde/ end at undvige Ulycken og redde sin Siæl? Altid beredt er bedst beredt: Livet er Dødens Sæde=Tid oc Døden er Livets Høst=tid: ligesom mand saaer/ saa høster mand: dend der haver saaed got/ høster hundrefoldt for enkelt oc dend der er altid bered/ skammer sig hvercken ved at leve ey heller frycter for at døe: Thi hand er paa Veyen hver dag til Himmelen" (p. 91)

Også i denne del af liprædikenen danner en parallelisering til Mogens Skeels levned det afsluttende punktum for de fleste afsnit. (De er igen markeret med *)

Der er næppe nogen mening i at gennemgå alle Gerners stilistiske spidsfindigheder, der, som det blev nævnt i begyndelsen af analysen, ikke har ført til noget særlig heldigt resultat. Jeg vil derfor blot henlede opmærksomheden på et punkt, der vil få betydning for forståelsen af dødsopfattelsen i denne periode. I Gerners prædiken møder man nemlig for første gang tegn på, at døden er ved at blive skubbet til side i menneskenes bevidsthed. Det sker i en lille parentetisk bemærkning til Davids 23. salme v.4 og en efterfølgende forklaring:

"Seer jeg at jeg skal vandre igiennem Dødens mørcke Dale; (som jeg daglig kand see paa andre/ om jeg vil icke see det paa mig self) efter som jeg ey kand forsikre mig self fri: Thi det er der med/ som med vore Synder oc andris Synder: Andris smaa Forseelser haver vi altid imellem Hænderne/ for Øyen oc paa Tungen; men vore egne store Brecker henger vi paa Ryggen for vore Øyen: Paa dend Maade ser oc mange Døden an/ som endelig dog vill komme." (p. 93-94)

Det er ikke svært, herfra at drage paralleller til Phillipe Aries og hans beskrivelse af "den andens død"(jvf. s. 8).

Prædikenen afsluttes med hele 7 temmelig lange digte på dansk samt epigrammer på latin.

Gennem de godt 100 år, de fire prædikener dækker, kan man meget vel følge udviklingen i de religiøse standpunkter, der dominerer perioden. Dette gælder især retfærdiggørelsen, der omkring 1600 skabte en livlig debat, som også satte spor i ligprædikenerne. Også de homiletiske principper, der fastlagde regler for prædikens fremførelse og udviklede prædikenen fra en videnskabelig skolastisk forelæsning til en mere 'brugerorienteret' tale, findes klart afspejlet i de fire eksempler. Vægten flyttes fra udlægningen af et givet tekststed suppleret med forskellige uddybende forklaringer til den typiske exordieprædiken, hvis indledning udgør en hel lille prædiken for sig selv. I betragtning af at motivationen for exordieprædikenen havde været, at det givne tekststed ikke umiddelbart kunne relateres til menighedens behov, virker det en smule absurd, at bruge den samme fremgangsmåde i ligprædikenerne, hvis tekster er specielt udvalgt til lejligheden.

Personaliaafsnittene væves langsomt sammen med resten af prædikenen, og i samme takt fokuseres der mere og mere på den afdødes person og ikke på døden som sådan. Anerækkens omfang er nærmest ligefrem proportional med den tid, der er gået, og dette fortsætter ind i 1700-tallet, hvor man i enkelte tilfælde når op på at opregne indtil 86 forfædre.

Dødsprocessen får en stigende interesse. Omkring 1600 hersker der ikke nær så meget dramatik ved dødslejet som i de senere tekster. På højdepunktet for skikkens udbredelse er dramatikken størst, hvorimod intensiteten i beskrivelserne falder i løbet af 1700-tallet. Det første behøver ikke nødvendigvis at betyde en stigende interesse for dødsforløbet, men kan også have sin forklaring i den sproglige udvikling, der netop i 1600-tallet finder sted med rivende fart (113). I mange af ligprædikenerne kan man således finde tegn på, at taleren/forfatteren er gået op i at skabe spændende og raffinerede figurer, der gjorde især skildringen af levnedsløbet og også dødsprocessen mere interessant.

Trods alt må man sige, at ligprædikenerne præges af en særdeles konservativ ånd, både hvad angår den fart, de nye tanker og strukturelle forandringer absorberes med, men også hvad angår skildringen af selve dødsforløbet. Igennem hele perioden fremhæves de samme elementer med kun ringe individuel variation (jvf. s. 35). Blandt andet dette udgjorde motivationen for at lade undersøgelsen strække sig over en så lang periode.

6 Analyse af dødsopfattelsen

Undersøgelsen bygger på data (citater) opsamlet ved bearbejdningen af specielt Skeel-familiens prædikener. I enkelte tilfælde er andre prædikener dog inddraget (jvf. bilag 12). Citaterne er til dels præstens ytringer til dels de ytringer, han har valgt at citere fra kirkefædrene, forskellige filosoffer og til tider fra den døende selv. Der kan groft skelnes mellem 6 forskellige tematiske kategorier:

1. ytringer vedrørende døden 2. "-" kroppens forfald 3. "-" den udødelige sjæl 4. "-" djævlens rolle og helvede 5. "-" dødsangsten 6. "-" det evige liv

De indsamlede data byder på en diffus mængde billeder og beskrivelser, der ikke umiddelbart viser en klar struktur. Dette skyldes, at de sproglige udtryk for forestillingerne om døden i personalia og prædiken anvendes bestemt af tre faktorer, som virker på forskellige planer.

1. den sproglig definition af selve ordet 'død' 2. forestillingen om dødsprocessens idealforløb 3. den religiøse intention

Hvoraf punkt 2 og 3 er blevet belyst i de forudgående afsnit. Bag disse ligger som potentielt sproglig skabende kraft Bibelens tekster, der virker som en slags billedgeneratorer. Omtales døden derfor som den 'gamle hugorm' eller 'syndens sold' kan man i en bibelkonkordans hurtigt finde den tilsvarende bibeltekst. Det, der imidlertid vækker interesse, er den udvælgelse af bibelcitater og andre udtryk, præsten foretager i sin fremstilling, samt det formål, der er baggrunden for deres anvendelse. Med andre ord skal det her ikke undersøges, hvorfra de enkelte udtryk stammer, men der skal søges foretaget en analyse af deres betydning i de foreliggende ligprædikener.

De død-beskrivende begrebers univers fremtræder på et metaforisk grundplan - bibelen - der supplerer den sproglige konsensus, indenfor hvilken præsten udtaler sig om et forløb - dødsprocessen - til et givet publikum.

SPROGLIG KONSENSUS BIBELEN

PRÆST

fødsel død ?????????????????? A ----->! ?????????????????? B

PUBLIKUM

A skal opfattes som himmelen, B som helvede. Figuren vil blive nærmere forklaret i det følgende.

6.1 Den sproglige definition

Vanskelighederne ved at lave en klar, sammenhængende beskrivelse af dødsopfattelsens sproglige udtryk skyldes først og fremmest undersøgelsesobjektets vage definition.

Ordet 'død' kan i denne form indgå i tre ordklasser og fungere som

1. substantiv 'en død' (et lig) 'hans død' (livsafslutning)
2. verbum 'han er død' (perfektum af 'at dø')
3. adjektiv 'en død mand' (en person, der ikke længere lever)

Også de forskellige flekterede former har atter forskellige betydninger. Det ses tydeligt, hvis man f.eks. sammenholder

1a. han så en død jvf. 2a. han så et hus 1b. han så døden jvf. 2b. han så huset

hvor den bestemte form (1b) markerer en helt anden betydning end den ubestemte (1a), nemlig døden som abstrakt begreb, eller muligvis som den personificerede død, manden med leen. Også her er der igen flere betydningsvariationer.

"Ordbog over det danske Sprog" har i alt 56 spalter med beskrivelser af ordet 'død' samt alle dets sammensætninger og afledninger. Disse skal ikke gennemgås her, men blot yderligere understrege det forhold, som ovenstående eksempler er et udtryk for: ordet 'død' har ikke nogen positiv definition, det defineres alene af sin negation, livet. Død er ikke-liv. Længere kan man af gode grunde ikke komme - kunne man give en fuldstændig beskrivelse af ordet død, ville man sandsynligvis også være i stand til at forklare dødens mysterium. Ordet 'død' fremstår således som en dyb brønd, hvis indhold er skjult for menneskene og som derfor i fantasien kan være fyldt med hvad som helst. Den nutidige udvikling med udtryk som 'dødgodt' eller 'dødsmart' viser, at ordet har fortsat sin eksistens som sproglig 'joker'.

6.2 Dødsbegrebet i ligprædikenerne

Ordet 'død' i ligprædikenerne viser den samme store variation i betydningsfeltet. Ser man på den mest direkte betydning 'død' = opholde med at leve optræder den substantiviske form som regel i flertal:

"Gud opvækker de døde" (1595, F4b)

et enkelt sted tales der om 'dødnings'(1647, 74)

Mest almindelig er den verbale form

"Lev vel, saa dør du vel" (1697, 97)

"Der dø folk i Rom som alle steder"(1617, O4b)

Men denne umiddelbare eller oprindelige ikke-metaforiske brug findes i et ret lille omfang i det foreliggende materiale. Størsteparten af de sproglige udtryk for døden og dødsprocessen viser sig at være metaforiske enten gennem en personifikation eller gennem en metaforisk omskrivning af døden eller dødsprocessen. Man kan således "see Døden" (1697, 99), "møde Døden"(1737, 36), "af Døden offueriles" (1638,14) eller "faa Dødsens Bud" (1697b, 97). I de første to eksempler bliver døden en person, som dukker op i det afgørende øjeblik, i de sidste to får den desuden agentiv karakter, som bliver endnu tydeligere i udtryk som

"Døden/ Helffuede/ Dieffuelen oc Guds Vrede gjøre sidste Indfald paa hannem" (1638, 182)

Der kan fornemmes en svag tendens til at betragte døden mere abstrakt i periodens start i udtryk som

"naar Venner ved Døden flytte herfra" (1595, B4) "Syggdom/ Sorrig/ Pestilentz/ Ild/ Død oc saadant ont/ omstøde oc kuldcast jordiske boliger" (1595, E2b) "Der er ingen Sejrvinding offuer Døden uden ved Døden" (1571, A4b)

hvorimod personifikationen er mere tydelig i 1737:

"naar Døden selv sidder os paa Læberne"(1737, 88)

Til at indfange indholdet af de metaforiske udtryk for døden, kan den grammatisk-morfologiske beskrivelse imidlertid ikke bruges alene. Meget af forståelsen af de enkelte udtryk er betinget af, at de knytter sig til forskellige faser af dødsprocessen.

liv død ?????????? A ----->! ?????????? B 0 1 2 3

Fase 0, som udgør livet, forstås af mange som optakten til døden. Herhen hører forestillingen om, at man fra fødselen allerede står med et ben i graven, og at livet er en slags forberedelse til døden. Somme tider sker der en total fordrejning af begreberne. Det jordiske liv betegnes som døden og livet efter døden som det egentlige liv. (jvf.side 49) Eller i en flot kiastisk konstruktion efter Augustinus

"Dette dødelige liv er ikke andet end en levende død" (1617, F2)

I ligprædikenerne har denne fase en vis opmærksomhed, idet levnedbeskrivelsen indgår i personaliaafsnittet, men det ses tydeligt, at interessen primært samler sig om de efterfølgende faser især fase 1, som betegner tiden fra de første sygdomstegn til dødskampens afslutning. Her finder man typisk forestillinger om døden som en kamp. Man "drages med døden" og "strider den hårde strid". Mennesket kæmper her med "dødens overfaldende Smerter og Grumhed" (1638, 36). Døden betegnes som

1) "en hård helt at kæmpis med"(1638, 100) 2) "Den veldige Jægere (1617, L3) 3) "forskreckelsens Konge (1661, XIII) 4) "menniskemordere" (1617, A2b).

Især nominalhypotagmets kerne i eksempel 1 og 2 og hhv. 'helt'og 'konge' samt sidste led i sammensætningen i eks.4. '-mordere' illustrerer den magt, den næsten uovervindelige kraft og voldsomhed, der tilskrives døden i denne fase. Til disse forestillinger svarer voldsomme verbale udtryk. Menneskene "fældis" (1697b, 83) ved døden, de "ryckis"(1617, A4, V4b) bort med magt. Gennem hele undersøgelsesperioden dukker de samme billeder op, især 'forskrækkelsens Konge' er et meget yndet motiv, og først mod periodens slutning aner man, at menneskene ikke længere helt accepterer døden i denne form som en normal, dagligdags ting, hvilket afsløres i udtryk som: "Naturens Fjende"(1697b, 62), "den sidste Fjende" (1737,) og om dødsdagen "den onde Dag" (1697,84).

Fase 2 betegner selve dødsøjeblikket. Her forbavses man i første omgang af den stereotype form, der præger billedet. En undersøgelse af sprogbruget i personaliaafsnittets beskrivelse af de sidste sekunder af dødsprocessen på grundlag af Bricka og Gjellerups "Den danske Adel i det 16. og 17. Århundrede" og i enkelte andre ligprædikener (jvf. bilag 11) viser følgende resultat:

År	Køn	'hensov'	'sacteligen'	'sødeligen'	andet	suk
1570	m				x	
1571	m	x				
1580	f	x	x			
1589	m	x	x			
1591	m	x	x			3
1595	m	x	x			3(gisp)
1596	f	x(sov)	x			
1604	m	x	x			få
1610	f				x	3
1611	m	x	x		x	
1616	m	x	x			
1617	m	x	x			
1618	m				x	
1619	f	x	x			2
1626	m	x	x			
1623	m				x	
1633	m	x	x			
1638	f	x	x			
1638	m	x(bortsov)	x	x		
1648	m	x	x	x		
1648	ChrIV	x	x	x		
1650	f			x		
1657	m	x	x			
1661	f	x	x	x		
1661	m		x			få
1661	m	x	x	x		
1663	m	x	x	x		
1664	m	x	x			få
1684	f			x		et par
1689	f	x				

i alt 30 personer

Næsten alle hensover, 2 opgiver deres ånd(1610/1661) og enkelt (1684) leverer sin sjæl til Gud. For de flestes vedkommende sker dette 'sacteligen' eller ved andre synonyme udtryk og i enkelte tilfælde, mest mod slutningen af perioden, tilføjes 'sødeligen'. Døden beskrives som 'en sød søvn'. Den dramatiske variation består i 2-3 suk eller gisp eller anden form for hørbar vejrtrækning, der yderligere kan beskrives som 'lange' eller 'hjertelige'. Døden er i denne fase altså ikke andet end en rolig falden i søvn.

På baggrund af præstens og kirkens intention om at skabe en forbindelse mellem et godt liv og en god, smertefri død i menighedens bevidsthed, hvilket igen kunne bruges som disciplineringsmiddel, kunne denne monotone fremstilling opfattes som et resultat af ortodoksiens ensretningsbestræbelser. Den sidste formel: han/hun 'hensov sacteligen (sødeligen) i Herren' skulle være et slags blåt stempel, der præsenterede den afdøde som godkendt eksempelmateriale. Der er dog to momenter, der peger på, at denne opfattelse er en smule for simplificeret. En af indvendingerne kan udledes af Troels Lunds artikel, "Brevstilen i

Danmark i det 16. århundrede", hvor han skriver om de monotone brevhilsener i ortodoksiens tid:

"Det var den samme Tid, som krævede fælles Rettroenhed, der kunne fordre og virkelig gennemføre, at alle Breve skulle begynde og slutte ens. Reformationens Frihed var endnu kun et blot Ord. Romerkirkens Efterfølger herskede med samme uindskrænkede Myndighed paa alle aandelige Omraader. Omvendt betyder de større Forhold de mindre. Man aner den Inderlighed, hvormed Datiden hang ved disse staaende Udtryk i Brevene, den Gysen, der måtte gribe enhver ved at tænke sig disse, nu saa tomt lydende, Velsignelser udeladte, naar man erindrer, hvad de i deres inderste Væsen var: Rettroenhedens Kendetegn, et Værn for Afsender og Modtager mod den Onde. Thi trindom lurede og puslede Millioner af Djævlé, beredte til at besætte enhver uagtsom..." (113)

Den enslydende afslutning kan altså opfattes som en slags besværgelse, der blev en fast del af ligprædikenerne, sådan som den kendte formel 'af jord er du kommet, til jord skal du blive', er blevet et fast led i begravelsesritualet.

Men endnu et aspekt skal tilføjes, inden vi begiver os videre i undersøgelsen. Ovenstående har på en måde insinueret, at den beskrivelse af menneskenes død, vi får i ligprædikenerne, er om ikke løgn, så i det mindste en temmelig velfriseret udgave af virkeligheden, og det er nok også usandsynligt, at alle dødsfald skulle være foregået på fuldstændig samme måde. Alligevel er det værd at tage en læges utalelser om den sidste fase af livet med ind i vurderingerne. I århus Stiftstidende, den 14.11.1987 citeres lægen Axel Engberg Pallesen således:

"Forestillingen om dødens gru, som man hørte om i fortiden svarer ikke til virkeligheden. Døden er i almindelighed blid.."(114)

"..i denne fase er bevidstheden mere eller mindre tilsløret, eller patienten er simpelthen bevidstløs. Der er derfor ingen smerter" (115)

"Når åndedrættet til sidst stopper for ikke at begynde igen, sker det ofte med en sidste dyb og tung vejrtrækning. Derefter glattes ansigtstrækkene på en måde, der kan virke overvældende ved sin ro og uendelige fred.(116).

De tre citater belyser den biologiske baggrund for det stereotype mønster og sandsynliggør, at der i en del af tilfældene har været tale om en faktisk iagttagelse. Man må dog huske på, at bevidstløsheden ikke kunne træde til som smertestillende og beroligende faktor, samt at der heller ikke som i dag stod smertestillende midler til rådighed.

De stereotype udtryk i fase 2 må derfor betragtes som en kombination af de tre ovennævnte faktorer 1) de biologiske forhold, 2) ortodoksiens harmoniseringsbestræbelser og 3) udtrykkets besværgende, formelagtige karakter.

For tilstedeværelsen af det besværgende element i udtrykkene taler imidlertid også, at det i alle andre tilfælde end i omtalen af selve dødsøjeblikket er muligt at bruge et væld af andre udtryk for dødens indtrædelse f.eks.

"Hans Olie er udsluct i hans lampe" (1595, N) "..at hans træ vel kunne falde" (1661, 68) "..deres lys udsluct" (1737, 7)

Disse udtryk mangler dog en væsentlig kvalitet, de betegner alle en afsluttet, terminal handling og giver ikke som udtrykket 'hensov' mulighed for at koncipere for det evige liv, der skal komme efter opvågningen. Den klareste form får dette i ligprædikenen over Christoffer Urne af Niels H. Bang 1663:

"Hans død vaar icke nogen Død, men en Sacte, Rolig oc Salig hensoffvelse.."(117)

I de første afsnit (jvf. s. 4-9) kunne man konstatere, at menneskene i det 16. og 17. århundrede viste et mere afslappet og naturligt forhold til døden, end vi almindeligvis finder i dag. Der tales åbent om den, der skrives og trykkes bøger og holdes prædikener, hvor selve dødsprocessen beskrives til sidste detalje. Netop den sidste detalje, det sidste øjeblik, viser imidlertid, at der også hos disse mennesker finder en benægtelse eller fortrængning sted. Således som vi i dag fornægter døden ved at undgå at tænke på den og tale om den, fornægtede man i dødsøjeblikket døden, ved at gøre den til en sød søvn, ved at sige, at døden slet ikke var nogen død.

Det filosofisk/religiøse system, der muliggør denne tænkemåde, er naturligvis kristent med tanken om genopstandelsen og det evige liv, og dermed er vi inde i 3. og sidste fase. Her på skellet mellem liv og død foregår der en spaltning af mennesket i krop og sjæl, og kun den ene del, sjælen får i første omgang lov til at eksistere videre, mens kroppen langsomt går i opløsning.

6.3 Kroppens forfald

Et gennemgående træk i ligprædikenerne er en meget indgående skildring af kroppens forfald og opløsning i jorden. Kroppen bliver til "jord oc støff" siden til aske. Det sidste referer til vores begravelsesritual, der allerede dengang var almindeligt brugt:

"..du bluiffuer til Jorden igien/ som du est tagen aff. Thi du est jord/ oc du skalt bliffue til jord igien" (1595, D2b).

Ved siden af den mere symbolske beskrivelse eksisterer der en mere realistisk, næsten grotesk tydelig beskrivelse af, hvad der egentlig sker med kroppen, når den er lagt i graven. Legemet beskrives som "stinckende Aadzel" befængt med "skidenhed oc smitte", "en stanck oc en rædzal" (jvf.s.39), det ser "ynkeligt oc ilde ud" (1638, 147). Det er ikke nok at erkende, at menneskene er "forrådnelse undergivne" (1648, 12) og at "legemet nedbrydes", (1638, 64), altså at erkende de nøgne biologiske fakta. Selve forrådnelsesprocessen bliver tværtimod inderliggjort på en uhyggelig måde. Mennesket bliver selv en orm (1595, D2)), og skal sige til ormene "du est min moder oc min søster"(1737, 80).

At legemet kan betragtes med en sådan foragt, hænger måske sammen med den funktion det tillægges, nemlig som bærer af det egentlige - sjælen. Kroppen er kun et ubrugeligt og skrøbeligt hylster, sjælens hus: "Det dødelige Legeme giffuit Menniskene som en ringe oc snartfaldende Hytte"(1595, C3). Billedet af kroppen som sjælens bolig holder sig gennem hele perioden. Helt upåvirket er man dog ikke længere af forrådnelsesprocessen i 1700-tallet. Man fornemmer nu "den Gyssen, som er hos de fleste Mennsker, derover at deres Legeme skal mellem Orme oc Maddiker raadne i Graven"(1737, 37) Men netop denne gysen kan overvindes gennem troen på det evige liv, og den grufulde skildring af det "selfsomme Legeme, der nu seer Forraadnelse, der skal have Maddiker under sig og Orme over sig" (1737, 60) (iøvrigt en fantastisk arbejdsdeling !), finder sin berettigelse i kontrasten til det, der følger efter, saligheden i himmelen.

6.4 Den udødelige sjæl

Grunden til at man så uberørt kunne tale om kroppens forfald, var den at man havde et alternativ som levede videre - sjælen. Den dualistiske splittelse mellem krop og sjæl er ikke

noget nyt eller noget specielt kristent, dens rødder kan spores meget længere tilbage til den græske orificisme - en religiøs sekt opstået efter Dionysosdyrkelsen omkring år 500 før Kristus. Den formulerer allerede meget klart den tankegang, som senere gennem Platon skulle komme til at dominere det kristne verdensbillede. Kroppen er hos orificisterne det onde og derfor forgængeligt. Sjælen, det gode, er derimod udødeligt. Efter et fald fra sin ophøjede stilling i himmelen er sjælen lukket inde i kroppens snævre fængsel som i en grav. Det jordiske liv er en slags straf, sjælen skal udstå, inden den kan vende tilbage til det egentlige liv i himmelen. Kroppen får karakter af noget sekundært, et nødvendigt onde, som skal holdes nede af asketiske øvelser. Platon videreudvikler siden denne tankegang. For ham er sjælen evig og guddommelig, den består af fornuft, initiativ og begær, og de to sidste skal bringes i harmoni gennem den førstes ledelse, for at sjælen kan vende tilbage til sit oprindelige opholdssted hos guderne. Opnå harmonien ikke, ender sjælen i underverdenen, hvor den lutres, dvs. udsættes for opdragende straffe, for siden at få en ny chance i verden. Paulus indarbejder dette livssyn i den kristne filosofi, og den udvikler sig til de velkendte dommedagsskildringer, hvor tankerne om sjælen og det evige liv får en mere og mere fast og ofte skrækindjagende form op igennem middelalderen. Luthers forkyndelse ændrer ikke afgørende ved dette syn.

I forlængelse af den platonisk/kristne forestilling om sjælens natur, anser også ligprædikenernes forfattere sjælen som det væsentligste ved mennesket. Faktisk satsede alle præstens bestræbelser både ved dødslejet og ved afholdelsen af prædikenen alene på sjælens frelse. Det gjaldt om at redde menighedsmedlemmernes sjæle, helst gennem overbevisende forklaringer, men om nødvendigt også med trusler, som Henrik Gerner, der advarende tordner fra prædikestolen:

"I er Dødsens Børn, dersom i icke forvarer Eders Siæle.."(1697, 82)

Det er svært at finde en beskrivelse af sjælens egentlige natur. Kun et enkelt sted optræder der i undersøgelses- materialet noget, der ligner en definition:

"...her talis om en Siæl oc en Aand som vel boer i Kiødet/ men ey forgaar med Kiødet: dend er Englene lig i Væsen.."(1697, 79)

Det har nok været begrænset, hvor meget konkret information lytterne har kunnet udlede af denne forklaring, der jo blot erstatter et abstrakt begreb med et andet. Selv om man ikke kommer ind på, hvad sjælen egentlig er, har man en meget klar fornemmelse af dens forhold til kroppen:

"Saa lenge Sielen er udi dette dødelige Legeme/ saa lenge er hun udi et Fengsel" (1638, 72)

Der tales om et modsætningsforhold, ja undertiden om et fjendskab imellem krop og sjæl, som var de to personer med dybe aversioner mod hinanden:

"..den U-villie oc Fiendskab/ som den oc Legemet mone øfve imod huerandre/ saa lenge de ere i dette Liff tilhaabeføjede"(1661,13)

Denne tanke kan spores tilbage til mange middelalderlige forlæg f.eks. til digtet "En fortabt siels kæremål mod kroppen", en slags ars moriendi for folket (jvf. s. 32f), hvor digtet fungerer som oplæg for de efterfølgende anvisninger til den rette kunst at dø. Fortælleren, Bernardus, bliver i en slags vision vidne til, at en mands sjæl går i rette med den døde krop, fordi den nu for kroppens skyld, skal pines i helvede. Kroppen prøver at forsvare sig ved at give sjælen en del af skylden, men det er for sent - djævlene henter sjælen tilbage til underverdenen, bønner og protester er virkningsløse. (118)

Denne modsætning holder sig stort set hele perioden igennem. Kroppen som årsagen til synden citeres gerne med Paulus som forbillede:

"..de finder en Lov i deres Lemmer/ som strider imod deris sinds Lov/ oc tager dem fangen under Syndens Lov"(1661,13)

Præsterne viger ikke tilbage for at henvise til ikke-kristne autoriteter, når det gælder om at overbevise menigheden om sjælens udødelighed:

"Det sigis/ at den tid den hedning Sokrates hørde læse for sig/ den Bog Plato haffde screffuit/ om Sielens udødelighed/ begierde hand/ at vilde heller dø end leffue fordi det stod saa til met sielen"(1595,L)

Djævlens rolle og helvede

Der var ingen grænser for glæderne i det hinsides, hvis man altså døde i den rette tro. De sande Guds børn, de rettroende kristne fulgte vejen opad mod himmelen (i skemaet: A). De ugudelige derimod, Dødsens børn, fulgte vejen nedad mod helvede (i skemaet: B, jvf. s. 69).

Følger man de sidste, opdager man, at der ud over kroppens død, faktisk er tale om endnu en død, der overgår de fordømte, nemlig sjælens død:

"Sjælens død er naar det rette Liff som er Gud/ forlader hende oc lader hende udi mørcket/ pinis oc plages her udi Verden met en ond Samvittighed oc siden udi evighet met evig pine/ uden mand behjelpis der fra ved Christum.."(1571, A4)

Man lægger mærke til, at sjælens død er uafhængig af kroppens død, den kan allerede finde sted i dette liv og ytre sig ved en ond samvittighed.

Karakteristisk for det evangeliske helvede er, at det er meget vagt defineret. Man finder ikke mange voldsomme detaljerede skildringer af helvedes pinsler, der kan måle sig med de beskrivelser, der skulle skræmme menneskene bort fra det onde i katolicismens tid (119). Især lægger man i de katolske fremstillinger mærke til, hvordan det enkelte menneskes individuelle synd får sin særlige straf. Det foreliggende eksempelmateriale har kun i et enkelt tilfælde bevaret dele af disse forestillinger, nemlig i fortællingen om den rige mand, som:

"..opvognede i Helfvedis Pine/ oc kunde udi Luen icke bekomme en Vands-Draabe/ at leske sin Tunge med". (1638, 106)

I alle andre situationer fremstår helvede mere abstrakt, ikke særlig klart defineret. Det kan enten skyldes, at selve begrebet fra gammel tid har været så veldefineret, at man ikke behøvede at sige mere, ordet 'helvede' og de associationer, det vakte, var simpelthen indarbejdet grundigt og permanent i menneskenes bevidsthed. Skærsilden var bandlyst, den var jo i sin tid et af Luthers væsentligste angrebspunkter, og det må siges, at den er grundigt udryddet i ligprædikenerne. Man må i reglen nøjes med at konstatere, at de ugudeliges endeligt "er sørgeligt oc jammerligt"(1571,D3a)" og at de "derfor faaer i Steden for Jorden oc Himmelen Pinen oc Helvede.."(1697, 23)

Kun de nyere prædikener viser træk, som minder om de katolske middelalderlige forestillinger, f.eks. tanken om, at man skal betale og sone for så muligvis at kunne undgå den evige forbandelse. Døden kalder menneskene ud af verden

"..til en gruselig Doms forventelse, til det udvortes mørcke, til det fæle Fængsel, hvoraf, før den sidste Skierf er betalt, ingen udkomst bliver at vente.."(1737,36)

Ligeledes begynder tanken om at pinen skal stå mål med synden at få interesse igen:

"Alle Deres Synder <skulle> da, i Hobe-tall, ængste,nage og pine Dem, efterdi hver Synd fører sit Sting, sin Forbandelse med sig.."(1737, 107)

Heller ikke mørkets fyrste, djævelen, får den samme opmærksomhed, som i katolicismens tid. I det mindste forsvinder alle smådjævl og underdjævl og erstattes igen mere abstrakt af det ondes princip, som opererer både i verden og helvede. Således bliver jorden til djævlens hus.

"Saa wi boe hos Dieffuelen/(den gammel hugorm) oc ligge met hannem til Herberg/ hvo skulle da icke ville begiere at flytte fra saadan en farlig Sted."(1595, E)

Parentesen virker her som en slags 'reminder', et stikord, som sikkert har udløst en hel associationsrække, som endte med slangen og syndefaldet i paradiset. Djævlens væsentligste rolle er at styrte menneskene i fordærv, og hans mest effektive middel er, at få dem til at tvivle på deres frelse:

"Saadanne Støde vide Dieffuelen oc Fornufften af bringe for.."(1595, F4) (jvf.s.40)

Citatet viser, at rationalismen på dette tidspunkt endnu ikke har vundet indpas i den religiøse debat. Djævl og fornuften anses for lige farlige for menneskets frelse.

6.5 Dødsangsten

Skillelinjen mellem de ugudelige og de rette kristne har derfor troen som sit ankerpunkt, og denne, den rette lutherske tro, udgør i ligprædikenernes univers afstanden mellem frelse og forbandelse. Derfor kan man af et menneskes adfærd i dødens stund se, hvordan det er fat med dets religiøsitet:

"Da er det en vantroes tegn, at grue oc skelffue for døden/ saa at Dødens forferdelse faar offverhaand i menniskene." (1595, M3)

Og i prædikenerne fremhæves da også, hvis det er muligt, at den døende var uden smerter som i Chr.IV's ligprædiken:

"I all sin Siugdum lod H.M. see en meget synderlig oc underlig Taalmodighed/ at hand sig ofuer sin Angist oc smerte/ icke engang beklagede/ saa at mand den hellige Aands kraftig forarbejdelse udi hannem/ end oc der aff skinbarligen kunde mercke." (120) (jvf. også s. 54)

De mange beskrivelser af heroiske dødsfald, af folk, der uden angst og faktisk med glæde håbede på dødens forløsning, siger ikke så meget om den døendes forhold til døden, som om de normer, kirken havde fastlagt for dødsprocessens forløb. Præsternes ytringer må have haft selvforstærkende virkning. Hvis al anden adfærd end den rolige accept af døden blev betragtet som tegn på vantro, er det klart, at menneskene har gjort alt for at dø på den 'rigtige' måde.

Gentagne gange skildres de ugudeliges forhold til døden som uværdigt og angstfyldt; de

"..forferdes oc grue ved Døden talis der om/ da kryber deris haar paa deris hoffuedet/ røste alle Lemmer paa dem.." (1595, H4b)

de "..vender deris Ansigter til veggen oc græder bitterligen" (1697, 97)

de"..lade Ilde/ ere wrolige/ eller knurre imod Gud naar de skulle her fra" (1595, L4b)

Hen imod slutningen af det 17. århundrede møder man imidlertid en stigende forståelse for menneskenes kærlighed til livet og indsigt i, at det slet ikke er så let at acceptere, at man skal dø. Endnu i 1595 citeres Augustinus for følgende ord:

"..at grue for døden er saa Naturligt/ at end alderdom kunde icke fratage Sankt Peter det/ men den naturlig forfærdelse oc Gruelse offvervindis i Guds børn/ aff den visse trøst oc tillid at der kommer it bedre Liff efter.."(1595, K4)

I 1697 hedder det derimod:

"Vel veed Guds Børn/ at de taber intet ved det de taber dette Lif/ men at de hafver end et bedre Lif i vente oc i visse/ dog kand Naaden ikke slet betage Naturen/ enten den fryct/ den hafver for døden eller den Kierlighed den hafver til Lifvet" (1697, 60)

Den gamle fortrolighed er nu også så småt på retur:

"Og hvor kan Lifvet andet end være kært efterdi Døden er os en Fiende?" (1697, 62)

6.6 Det evige liv

Er døden en gru og rædsel for de ugudelige, bliver den begyndelsen på det egentlige liv for de troende.

"Dødsens Ende er det evige Liffs begyndelse" (1571, A6b)

Men beskrivelsen af det evige liv finder også kun en begrænset udformning - man ved lige så lidt om himmelen som om helvede. Ofte fremstår det evige liv derfor som et positivt modstykke til det jordiske liv:

"Guds børn bliffue da aff met all Byrde oc besuering. Augustinus sagde smuct: Hvad er døden: Døden er en forlettelse paa den tunge biurde.."(1595, K3)

døden er

"evig rolighed, hvor de bliver det quit altsammen" (1609,9), (121).

En anden mulighed, var at forestille sig det evige liv som de jordiske glæder i forstærket form:

"..Saa at naar du est lystig udi disse timelige ting/ du da tencker saa: Denn vellyst er vel en Guds gaffue/ men hun kommer intet imod den evige vellyst/ oss er beredt udi Himmerige.."(1571, K)

Sammenligner man beskrivelsen af det evige liv i de 4 udvalgte prædikener, finder man kun hos Jesper Brochmand en mere sammenhængende, næsten visonær form for beskrivelse (jvf.s.48). Peder Jespersen Viborgs himmel er meget mere kontant og mindre fantasifuldt indrettet

"I Himmelen er alt got" (1595, F1b)

Himmelen er Guds dommersæde(1595, F1b), det er modsat Brochmands himmel, som ikke var noget sted, " en fast bygning" (1595, C1b), "skiønnere oc fuldkommenligere"(1595, I2b) end andre bygninger. Til gengæld har han et interessant bud på, hvordan de genopstandne kroppe kommer til at se ud; de

"..ere fuldkomne bliffue subtilige/ suæve som et veir oc lufft kunde føre dem/wforhindrede/ kunde oc snart komme paa anden sted langt borte."(1595, E5b)

Heller ikke Henrik Gerner og Hans Svane skænker beskrivelsen af himmelen særlig opmærksomhed. Svane bruger meget vage begreber som

"..det Himmelske Jerusalem"(1661, 5) "..Abrahams Skiød" (1661, 19 og 131)

og han har befolket himmelen med "Englenes mange titusinde"(1661, 5). Gerner derimod appellerer til lytternes fantasi med retoriske spørgsmål og undgår derved også en egentlig beskrivelse:

"Hvad bedre Reyse end at reyse till Himmelen?" (1697, 17) "Hvad bedre Klenodie en Himmelen?"(1697, 44) "Oc hvor er bædre Bolig end i Guds Rige?"(1697, 86)

Alt i alt må man konstatere, at oplysningerne om himmelen i tre af de fire analyserede ligprædikener er meget sparsomme. Brochmands meget indgående beskrivelse kan forklares ud fra hans intension: han søger at frelse sjælene ved at give menneskene en forhåbning om noget bedre - det evige liv - man kan kalde det 'gulerodsmetoden'. De tre andre søger at omvende menigheden gennem skræmmende beskrivelser af de ugudeliges skæbner og den evige fordømmelse.

Først hen imod midten af 1700-tallet kan man finde mere farverige fremstillinger:

"Hvilken Omskiftelse! Just som hand saae hustrue og Børn, i fald hand ellers havde nogle, deres Ansigter skidne, af Graad, samt en Deel bekiente og Venner, svemmende i Taarer, just som hand fornam sig selv afmægtig, uden Kræfters og Sanders Brug, just som hand saae en Hob Krukker, Pulver, Urter, Plaster, der Hjalp ham ligesaa meget som intet, da bæres Hand paa Engle-Arme ind i en, over alle Maader, Herlig Himmel, der at se de skinnende Aander, de prægtige Overengle, de i Lammets blod aftoede, og, af Lammet, saa dyre kiøbte Siele, ja at see Gud selv, og see Ham i all [vigheds [vighed, Ansigt til Ansigt."(1737, 39)

Den sproglige undersøgelse viser, at de udtryk, der bruges i forbindelse med døden og dødsprocessen, er præget af den fase af dødsforløbet, de forholder sig til. Modsætningen mellem de to væsentligste forskelle i skildringerne - døden som et onde på den ene side og som et gode på den anden side - afspejler brydningen mellem den teori om døden, kirken kunne tilbyde som trøst til menigheden, og den skrækindjagende oplevelse, et dødsfald faktisk var. At døden i ligprædikenerne optræder både som ven og fjende på en gang er konsekvensen af, at præsterne ikke havde kunnet lukke øjnene for, hvad menneskene i grunden følte. Størsteparten af prædikenerne omtaler selve dødsøjeblikket på den samme formelagtige måde igennem hele perioden, hvilket giver denne del af talen en besværgende karakter, men også tyder på, at man egentlig skyr tilbage for at nævne døden ved navn i det konkrete tilfælde til trods for, at man i de mere generelle betragtninger udviser en slående åbenhed.

Foragten for kroppen og fremhævelsen af sjælen er typisk, ikke specielt for ligprædikenerne, men også for andre kristne tekster. Også beskrivelserne af det hinsides holder sig inden for det kristne univers, men man kan især her tydeligt mærke, at reformationen ikke har været i stand til at skabe selvstændige forestillinger om det hinsides, i og med at den på godt og ondt

har overtaget de katolske forgængeres beskrivelser omend i en mere afsvækket og mindre farverig form.

Væsentligst forekommer mig skredet i fortolkningen af dødsangst og smerter under dødprocessen, der i starten blev betragtet som tegn på manglende tro eller i det mindste som straf for begåede synder, men siden blev behandlet med større forståelse.

7 Konklusion

Betragter man mængden af de bevarede danske trykte ligprædikener i perioden 1565-1799, når man til den opfattelse, at genren har været mere udbredt end man hidtil har troet. Igennem 235 år har ligprædikenerne udviklet sig fra at være strukturelt og ideologisk meget fastlagte og veldefinerede dokumenter, til at blive en difus masse af indbyrdes mere eller mindre afgrænsede nekrologformer. Denne udvikling afspejler en overgang fra en protestantisk-ortodoks teori om døden i dansk renæssance og barok til en smuldren af denne teoris holdbarhed, efterhånden som rationalismen tager over. Samtidigt følger ligprædikenernes udvikling en klasses nedgang, idet trykte ligprædikener som statussymbol hovedsageligt fandt udbredelse blandt adelige, og disse blev langsomt fortrængt fra deres førende positioner af det opkommende borgerskab i løbet af 1700-tallet. En anden samfundsklasse benyttede ligprædikenerne til generobring af sin tabte position. Præstestanden genvandt sin anseelse, bl.a. fordi den havde eneret som fortolker af kirkens teori om døden.

Ligprædikenerne videreførte katolicismens ars moriendi litteratur, der havde formaliseret teorien om døden til et regelsæt, som skulle følges af den døende i løbet af dødprocessen. Til forskel fra bøger om ars moriendi, som i reglen bestod af en samling teoretiske anvisninger, brugte ligprædikenerne det konkrete eksempel, den døde i kisten, som sit væsentligste virkemiddel. Lytterne og læserne skulle ikke lære regler udenad, de lærte kunsten at dø af andres eksempel. Præsten fik på denne måde, som den der kendte reglerne, den væsentligste funktion i dødprocessen.

Denne proces var derfor ikke den enkeltes sag, men et kollektivt projekt, som præsten, den døende, hans familie og husstand deltog i i fællesskab. Imidlertid havde teorien om døden og fællesskabet omkring dødprocessen sin begrænsning - den slog kun til, hvis menneskene døde langsomt hjemme i deres egen seng. Ligprædikenerne havde svært ved at forholde sig til pludselige og voldsomme dødsfald.

Som opbyggelig litteratur fik ligprædikenerne en vigtig funktion i bekæmpelsen af dødsangsten, som trods en brugbar teori om døden var vanskelig at overvinde. Læsningen af prædikenerne og især af personaliaafsnittet skabte fortrolighed med døden og med dødprocessen; dens skildring kunne give en vis fornemmelse af, hvad der ventede en selv, når tiden var inde. Samtidigt indlærte man den faste praksis ved dødslejet. Ved præsternes fremhævelse af den afdødes adfærd som forbillede for menigheden kunne ligprædikenerne få en selvforstærkende effekt. Hvis den døende selv havde læst ligprædikener som opbyggelig læsning, har disse givetvis præget hans opfattelse af, hvordan han skulle opføre sig. Var hans opførelse alligevel ikke helt efter bogen, skulle præsten nok sørge for, at den blev det, både ved sin aktive deltagelse ved sygelejet og siden ved udformningen af den trykte prædiken. Den stærkt formaliserede praksis har haft både positive og negative aspekter. Præstens overhøring kunne ud over at virke religiøst-opbyggeligt også bidrage til at aflede den døendes opmærksomhed fra sit eget forfald, han fokuserede så ikke i samme grad på de smerter, der plagede ham, og undgik, at tankerne løb løbsk og skabte panik og fortvivlelse. På den anden side har formaliseringen af dødprocessen ført til, at der var meget lidt plads til individuelle følelser. Mennesker, som inderst inde tvivlede på teoriens holdbarhed, mennesker, som havde store

smarter og især unge mennesker, må have haft svært ved inden for de givne ramme at give udtryk for, at de ikke kunne acceptere at de skulle dø, og for at de var bange.

Præsterne fortalte helst ikke derom, men siden ligprædikenerne blev holdt og nedskrevet i brændpunktet mellem offentlig dokumentation og kirkelig indoktrinering, kunne de heller ikke helt ignorere den slags situationer. Magrethe Kaas, som døde i barselsseng under meget pinefulde omstændigheder efterladende sin mand og sine små børn, kunne derfor skabe sin fortvivlelse luft på følgende måde:

"O Himmelske Fader lille, Forlad mig min Utaalmodighed og tilregne mig dem icke; men lær mig at tvinge mit Sind oc min Villie efter din Guddommelige Villie" (122)

Den lutherske kirkes teori om døden og ligprædikenernes formalisering af den har ikke kunnet fungere efter hensigten i alle tilfælde. Ligprædikenerne afspejler en meget stor grad af fortrolighed med døden, sådan som den også forefandt andre steder i Europa; men denne fortrolighed vandtes på bekostning af, at den enkelte på grund af de strenge ortodokse regler mistede fortroligheden med sig selv.

8 Noter

- 1 Sløk: s.17
- 2 Kübler-Ross: Døden og den døende, 3. udg., KBH 1977
- 3 Jørgen Fabricius: Dødsoplevelsens psykologi, KBH 1972 og Stanislav Grof: Den indre rejse bd. II, KBH 1978. Sidstnævnte skildrer bl. a. LSD-forsøg med kræfpatienter.
- 4 Aries (gb): Western Attitudes towards Death, Baltimore 1974
Aries (dk): Dødens historie i vesten, Århus 1986
- 4a Aries (gb): s. 7
- 4b Riising: Danmarks middelalderlige prædiken, KBH 1969
- 5 Riising: s. 289
- 6 ibid
- 7 Riising: s. 300-301
- 8 Niels Hemmingsen: Ligprædiken over Birgitte Gøie, KBH 1574, s. B8
- 9 Jens Giødesen: Ligprædiken over Jørgen Rosenkrands, KBH 1597, s. H2b
- 10 ibid: s. H4b
- 11 ibid: s. G4b
- 12 ibid: s. G2
- 13 Aries (dk): s. 34
- 14 Jens Giødesen: Ligprædiken over Jørgen Rosenkrands, KBH 1597, s. G5
- 14b Ochsmer: Om illustrerede, trykte ligprædikener over danske

i: Bogvennen, ny række, bd. 1-3, Kbh 1946-48

- 15 Gorer: Death, Grief and Mourning, London 1965, s.169
(min oversættelse)
- 16 Nørager Pedersen: Prædikenens idehistorie, KBH 1980, s.19
- 17 ibid: s.13
- 18 jvf. også Anne Riising.
- 19 Nørager Pedersen: s. 117
- 20 Paulli: Dr. Niels Hemmingsens Pastoralteologi, KBH 1851, s. 132
- 21 ibid: s.236
- 22 Lindhardt: s. 136
- 23 Nørager Pedersen: s. 231
- 24 ibid: s. 236
- 25 f. eks. i ligprædiken af Hans Michelsen 1632 over Jørgen Skeel, som roses for sin deltagelse i Kalmarkrigen "Lovet være Herren min Trøst/ som lærer mine Hænder at stride og mine næver at krige" (144. salme); eller i ligprædiken af Jens Lauritsen Zeuthen 1609 over Ide Rosenkrands, som døde få år gammel, "Pigen er icke død, men hun sover" (Marc. 5, v. 37-38)
- 26 jvfr. Christen Skeel 1661, s. 104-115
- 27 f.eks. C.F. Bricka: Dansk biografisk Lexicon, KBH 1934-44
- 28 jvf. f.eks. Bjørn Kornerup: Hans Poulsen Resen, 1+2
i: Kirkehistoriske Studier, II rk,
nr. 28, KBH 1968
- 29 Troels Lund: s. 233-45 og s. 262-271
- 30 ibid: s. 264-65
- 31 ibid: s. 245
- 32 ibid: s. 258
- 33 Petersen: s. 421
- 34 C.F. Bricka og Carl Gjellerup: Den danske Adel i det 16. og 17.
Århundrede, KBH 1874-75
- 35 Caspar P. Rothe: Brave danske Mænds og Kvinders berømmelige Eftermæle
Bd. 1 og 2, KBH 1753

- 36 Bricka og Gjellerup har derfor i stigende grad måttet indføre disse oplysninger i form af noter, men de fremstår ligeledes løsrevet fra den øvrige kontekst. jvf. f.eks. s. 312
- 37 Dansk Litteraturhistorie: s. 361
- 38 Billeskov Jansen : s. 234
- 39 Petersen: s.121
- 40 Ochsmer: Om illustrerede, trykte ligprædikener over danske i: Bogvennen, ny række, bd. 1-3, Kbh 1946-48
- 41 Rudolf Lenz (red): Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften, Koeln 1975-79
- 42 Rudolf Lenz: Leichenpredigten - eine Bestandsaufnahme, Marburg 1980
- 43 Uwe Bredehorn: Beobachtungen zu den Formaten....., Studien zur deutschsprachigen Leichenpredigt der frühen Neuzeit, Marburger Personalschriften, b. 4, Marburg 1981
- 44 Rudolf Mohr: Der unverhoffte Tod, Marburger Personalschriften-Forschungen, Bd. 5., Marburg 1982
- 45 Det kongelige Danske genealogiske og heraldiske Selskab: Lexicon over adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmerne, KBH 1787
- 46 Bibliotheca Danica, Bd.3, KBH 1982
- 47 Laurits Nielsen: Danske Bibliografi 1555-1600, KBH 1931-33
- 48 Gl.kgl. Saml.3020 4, Ny.kgl. Saml. 750 fol, Ny kgl. Saml. 751 fol, Ny kgl. Saml.752 fol, Ny kgl. Saml. 1266 4
- 49 f.eks. Ny kgl. saml. 1266 4,
- 50 Rigsarkivet: HSS XIV A3
- 51 Dansk Biografisk Leksikon (DBL), Bd. 4, s. 187 (1980-udgaven)
- 52 Som eksempel kan nævnes, at familien Skeel, hvis ligprædikener danner nærværende opgaves primære undersøgelsesgrundlag, i Lexicon er beriget med et ekstra medlem, som ifølge familiens stamtavle ikke har det ringeste med familien at gøre. Det drejer sig om 'Jens Skeel', hvis ligprædiken er holdt af Ambrosius Hardenbeck (Kbh 1666), som var bisp i Norge. Skeelerne havde så vidt vides ikke meget at gøre i Norge, men dette er uden betydning, især de unge adelsmænd kom vidt omkring på deres dannelsesrejser i udlandet. (jvf. S.M.Gjellerup: "Nogle bemærkninger om samfundsforholdene især hos den danske Adel i Tidsrummet 1536-1660" og Harald Ildsøes

artikel i "Magazin fra Det kongelige Bibliotek.." 1, s. 37 ff.) og det hændte da også, at de kom af dage på disse rejser. Derfor figurerer der også en tysk ligprædiken over den unge Christoffer Skeel på listen. Han døde i Tübingen 1622. Men ingen Jens Skeel led en lignende skæbne. Til gengæld figurerer en prædiken over Jens Schielderup i listen over Ambrosius Hardenbecks udgivelser (Ehrencron-Müllers "Dansk Forfatterleksikon", KBH 1926, bd.3 s.43) Prædikenens titelblad afslører årsagen til misforståelsen: stavelsesdelingen Schiel-derup må have vildledt den flittige materialeindsamler. Ofte er også dedicationerne årsag til misforståelserne. Således f.eks. tilskrives Christence Bryske en ligprædiken, som i virkeligheden er holdt over hendes mand, Thomas Fasties. Den slags vil være umuligt at opdage, når det drejer sig om mindre veldokumenterede familier og forfattere.

53 Troels Lund har i Dagligliv i Norden s. 290 eksempler på adelige, der lå på lit de parade i over et år. Et forhold der siden hen førte til den omtalte begrænsning

53a Ladewig Petersen: s. 70-110

54 I indledningen til "Parentation over Jørgen Christian von Beenfeldt", Haderslev 1770, møder man f.eks. følgende dramatiske beskrivelse:

"Brustne \yne: \rere følesløse baade ved Sangerens og Trængerens Røst: En maalløs Tunge, uden mindste Lyd: Størknet og staaende Blod: Ubevægeligt Hierte: Affalmed Skiønhed: Et kolt og ubøiyeligt Legeme: Graven: Glemsomhed: Forraadnelse: ere den eeneste, den visse Arvepart, som menneskelighed tilsidst tildeeler alle Dødelige, Klenodier, som Jorden, for vor Skyld forbandet møder alle sine Sønner med ved deres Indtog i Jorden.

Denne mørke Huule, aabnet for at modtage een misundet Indvaander, er med alle sine Orme, i sin sorteste Fælhed, ikke græsselig nok til at afbilde den Dødens Angest, som den uformodentlige, den smertelige Tidende om dit Rov, o! Død! om dit Bytte, o! Grav! reyste i vore bange Siæle, tegnede i vore bleege Ansigter, og gjorde til en bitter Galde i vore Fornøyerse."

55 Rudolf Lenz: Vorkommen, Aufkommen und Verteilung der Leichenpredigten; s. 223
i: Marburger Personalschriftenforschungen bd.4

56 Bredehorn: s.77

57 Gjellerup: s. 30

58 Knud J.V.Jespersen: Rostjenestetaksation - og adelsgods
Odense 1977

og

Leon Jespersen : Rekrutteringen til rigsrådet i Chr. 4.'s tid
i: Rigsråd, adel og administration, v. Knud J.V.
Jespersen (red.), Odense 1980

58a Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten i det
17.årh. midte
i: Skrifter udgivet af det historiske institut
ved Københavns Universitet, 1, 1967

59 Bredehorn: s. 29

60 Ochsmer: s. 88

61 Over Dronning Charlotte Amalie blev der ud over den almindelige
ligprædiken af Nic. Edinger Balle, KBH 1782, holdt 7 danske, 2
tyske og 1 fransk ligprædiken

62 Secher: s. 175

63 ibid: bd.2. s.15

64 Nielsen (B): s. 19

65 Ochsmer: s. 89

66 Bredehorn: s. 30

67 ibid: s. 56

68 Engelstoft: s. 99-184

69 ibid: s. 117

70 ibid: s. 118

71 ibid: s. 119

72 I Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. bd.3, s. 408, refereres et skænderi
mellem to præster om retten til at holde ligprædiken og til at oppebære
de deraf følgende indtægter.

73 Kirkehistoriske samlinger 3. rk. bd.2.; s. 162

74 Schwarz Lausten: s. 37

75 H. Rørdam: s. 294

76 Troels Lund (DL): s. 287-290 og 320-460

77 ibid: s. 245

78 Ellen Jørgensen: s. 786

79 ibid: s. 788

- 80 ibid
- 81 Gerson: s. B7b
- 82 ibid: s. A3
- 83 Schwarz Lausten: s. 100
- 84 ibid: s. 99
- 85 Hans Michelsen: Ligprædiken over Corfitz og Otte Rud KBH 1631
- 86 Anders Sørensen Vedel: Ligprædiken over Fr. II, KBH 1588, s. D3
- 87 læst i Bricka og Gjellerup, jvf. bilag 11
- 88 Prædikenen kan ikke dateres nøjagtigt (jvf. note 90)
- 89 Vilhelm Sam. Skeel: Optegnelser over Familien Skeel, KBH 1871
- 90 Prædikenes udgivelsesår kan ikke fastslås med sikkerhed. Laurits Nielsen mener ved hjælp af træsnittet at kunne placere den i starten af 1600-tallet. Jvf. Boghistoriske Studier, s. 103
- 91 Rehermann i: Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften v. Rudolf Lenz (red.), Koeln 1975-79, s. 280
- 92 Tabernakel i den ældste betydning. Jvf. Ordbog over det danske Sprog
- 93 Aries (dk): s. 90-107
- 94 ibid: s. 31-35
- 95 Riising: s. 301
- 95a Anne Riising nævner ganske vist, at også de katolske fremstillinger er noget mere fantasifulde, når det gælder om at beskrive paradiset, end når det drejer sig om at fortælle om helvede. Alligevel er paradiset i de katolske skrifter mere levende beskrevet end i de lutherske. s. 314
- 96 Niels Hemmingsen: Ligprædiken over Børge Trolle, KBH 1571; s. A7
- 97 Friedhelm Jürgensmeier: Leichenpredigt in Katholischer Begräbnisfeier
i: Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften
- 98 Aries (dk): s. 23
- 99 Troels Lund nævner s. 243, at Otto Brahe (1643) havde 40 navngivne gæster og Jesper Friis (1645) havde 26.

100 Zwergius: s. 222

101 ibid: s. 221

102 ibid: s. 224.

Der anføres, at der var en del uenighed
bl.a. netop om censureringen af Brochmands ligprædiken, der
skulle foretages af Hans Svane.

103 Hofmann: s. 45

104 Danstrup: s. 31

Sammenkædningen af de to begivenheder har ikke kun i det 18.
århundrede været en fascinerende tanke, for den dukker op igen
i nyere tid hos Barrudio: s. 167

105 Hvilket bl.a. kom til udtryk i et brev, han endnu på sit
dødsleje lod skriv til kongen. Jvf. DBL, bd. 22, s. 84-87

106 Laurits Jacobsen Hindsholm: Ligprædiken over Chr. IV, s. C3b

107 Jvf. Ligprædiken over Fr. II, s. D3

108 Rothe: s. 410

109 Faktisk var der kun to børn tilbage, da ligprædiken blev trykt.
Sønnen Christian døde nemlig i 1696, dvs. året før trykningen
og to år efter, at Mogens Skeel var død. Det er nok en fejl, at
titelbladet ikke er blevet rettet, for både fortalen og
personaliaafsnittet omtaler Christians død.

110 Nørager Pedersen: s. 230

111 Hans Lauritsen: Ligprædiken over Anders Kjeldsen Bing,
KBH 1593
i: Bricka og Gjellerup: s. 199

112 C. O. Bøgild Andersen i: Dansk biografisk Leksikon, bd. 22.,
s.101-103

113 Troels Lund (B): s. 246

114 Breum: s. 94

115 ibid: s. 95

116 ibid: s. 95

117 Niels H. Bang: Ligprædiken over Chriftoffer Urne,
KBH 1663
i: Bricka og Gjellerup, s. 44

118 Weber: s. 321

119 Riising: s. 301-311

120 Laurits J. Hindsholm: Ligprædiken over Chr. IV, KBH 1949, s. G3b

121 Hans L. Zeuthen: Ligprædiken over jmf. Ide Rosenkrands,
KBH 1609, s. 9

122 Peder Christensen: Ligprædiken over Magrethe Kaas, KBH 1663
i: Bricka og Gjellerup, s. 552

9 Litteraturliste

9.1 Bøger og artikler

Aries Phillippe (dk): Dødens historie i vesten, Århus 1986

Aries, Phillippe (gb): Western Attitudes towards Death,
Baltimore 1974

Barrudio, G~nter: Das Zeitalter des Absolutismus und
der Aufkl`rung 1648-1779, Fischer Weltgeschichte,
Frankfurt 1985

Bibliotheca Danica, Bd.3, KBH 1982

Billeskov Jansen, F. J. : Dansk litteraturhistorie,
bd. 1, KBH 1976

Bredhorn, Uwe: Beobachtungen zu den Formaten....., i:
Studien zur deutschsprachigen Leichenpredigt der
fr~hen Neuzeit, Marburger Personalschriften, b. 4,
Marburg 1981

Breum, Poul og Hans Pedersen: Døden og mennesket i
biologisk, samfundsmæssig og
billedkunstnerisk belysning,
Nucleus 1982

Bricka, C.F. , og Carl Gjellerup: Den danske Adel i
det 16. og 17. Århundrede,
KBH 1874-75

Bricka, C.F. : Dansk biografisk Lexicon, KBH 1934-44

Dansk Litteraturhistorie, bd. 2., KBH 1984

Danstrup, John og Hal Koch: Politikens Danmarkshistorie,
3. udg., bd. 8., KBH 1977

Det kongelige Danske genealogiske
og heraldiske Selskab: Lexicon over adelige Familier
i Danmark, Norge og Hertugdømmerne,
KBH 1787

- Ehrencron-Møller "Dansk Forfatterleksikon", KBH 1926
- Engelstoft, C.T.: Gejstligheden som Rigsstand i Danmark efter Reformationen, i: Nyt historisk Tidsskrift, 4.bd., KBH 1852
- Fabricius, Jørgen: Dødsoplevelsens psykologi, KBH 1972
- Gerson, Johannes: I`rdom huru man skall dø, Upsala 1514, fotografisk genoptrykt af Svenska Fornskrift-S`llskapet, Stockholm 1881
- Gjellerup, S.M.: Nogle Bemærkninger om Samfundsforholdene især Opdragelsen hos den danske Adel, KBH 1873
- Gorer, Geoffrey: Death, Grief and Mourning, London 1965
- Grof, Stanislav: Den indre rejse bd. II, KBH 1978
- Hofmann, Tycho de: Historiske Efterretninger om velfortjente danske Adelsmænd, bd. 1, KBH 1779
- Jespersen, Knud J.V.: Rostjenestetaksation - og adelsgoods, Odense 1977
- Jespersen, Leon : Rekrutteringen til rigsrådet i Chr. 4.'s tid, i: Rigsråd, adel og administration, v. Knud J.V. Jespersen (red.), Odense 1980
- Jørgensen, Ellen: Middelalderligt Syn paa et Menneskes Dødsstund, i: Kirkehistoriske Samlinger, 5.rk. bd.2.
- Jørgensen, Johan: Det københavnske patriciat og staten i det 17.årh. midte, i: Skrifter udgivet af det historiske institut ved Københavns Universitet, 1, 1967
- Kornerup, Bjørn: Hans Poulsen Resen, 1+2, i: Kirkehistoriske Studier, II rk,nr. 28, KBH 1968
- Købler-Ross, Elisabeth: Døden og den døende, 3. udg., KBH 1977
- Ladewig Petersen, E: Dansk socialhistorie, bd. 3, KBH 1980
- Lenz, Rudolf (red): Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften, Koeln 1975-79
- Lenz, Rudolf: Leichenpredigten - eine Bestandsaufnahme, Marburg 1980
- Lenz, Rudolf: Vorkommen, Aufkommen und Verteilung der Leichenpredigten, i: Marburger

Personalschriftenforschungen bd.4

- Lindhardt, P.G.: Til belysning af Niels Hemmingsens indflydelse på dansk prædiken omkring 1600, i: Festskrift til Jens Nørregaard 16. Maj 1947, KBH 1847
- Mohr, Rudolf: Der unverhoffte Tod, Marburger Personalschriften-Forschungen, Bd. 5., Marburg 1982
- Nielsen, Laurits (B): Boghistoriske Studier, KBH 1923
- Nielsen, Laurits: Danske Bibliografi 1555-1600, KBH 1931-33
- Nørager Pedersen, N. F.: Prædikenens idehistorie, KBH 1980
- Ochsmer, Bjørn: Om illustrerede, trykte ligprædikener over danske, i: Bogvennen, ny række, bd. 1-3, Kbh 1946-48
- Paulli, J.J.: Dr. Niels Hemmingsens Pastoralteologi, KBH 1851
- Petersen, Carl S., og Vilhelm Andersen: Illustreret dansk Litteraturhistorie, bd.1, KBH 1929
- Petersen, Vibeke: Hundredevisebogen og ligprædikener en ny facet i genrehistorien, i: Danske Studier 1984
- Riising, Anne: Danmarks middelalderlige prædiken, KBH 1969
- Rothe, Caspar P. : Brave danske Mænds og Kvinders berømmelige Eftermæle, Bd. 1 og 2, KBH 1753
- Rørdam, H.: Præster ved Frederiksborg Slotskirke 1567-1670, i: Kirkehistoriske Samlinger, 3. rk., bd.2
- Schwarz Lausten, Martin: Biskop Niels Palladius, i: Kirkehistoriske Studier, 1968, 2. rk., bd. 27
- Secher, A: Forordninger og Recesser 1568-1660, bd.1, KBH 1887
- Skeel, Vilhelm Sam.: Optegnelser over Familien Skeel, KBH 1871
- Sløk, Johannes: Den glemte død i vor kultur; i: Vi skal alle dø-men hvordan, Finn Borberg (red.), KBH 1977
- Troels Lund, Troels (B): Brevstilen i Danmark i det 16. Århundrede, i: Historiske Fortællinger, KBH 1910
- Troels Lund, Troels: Dagligliv i Norden, bd. 7., 6. udg., KBH 1968-69

Weber, J.J.: En fortabt siæls Kæremaal mod Kroppen i:
Nye danske Magazin, bd.2

Zwergius: Det siellandske Cleresie, KBH 1754

9.2 Ligprædikener

Beenfeldt, Jørgen Chr. v., Haderslev 1770 (2), Jens Bergendal

Chr.IV, KBH 1649 (4), Lauritz J. Hindsholm

Fr.d.II, KBH 1588 (4), Anders S. Vedel

Gøie, Fr. Birgitte, Herluf Trolles, KBH 1574 (8), Niels Hemmingsen

Rosenkrands, Jørgen, KBH 1597 (8), Jens Giødesen

Rud, Corfitz til Fugelsang, KBH 1631 (4), Hans Michelsen

Rud, Fr. Birgitte, Christen Skeels, KBH 1646 (4), Jesper Brochmand

Rud, Otto til Sandholt, KBH 1631 (4), Hans Michelsen

Skeel, Albert til Fusinge, KBH 1639 (4), Johan Bochartsen

Skeel, Axel til Sostrup, KBH 1638 (4), Jesper Brochmand

Skeel, Christen og datter Christine, KBH 1617 (4), Jens Giødesen

Skeel, Christen til Fusinge, KBH 1595 (4), Ped. Jespersen Viborg

Skeel, Christen til Fusinge, KBH 1661 (4), Johan Svaning

Skeel, Christen, KBH 1693 (2), Søren Glud

Skeel, Fr. Berte, Niels Rosenkrandses, KBH 1720 (2), Iver Brink

Skeel, Fr. Birgitte, Otto Krabbes, KBH 1737 (2), Chr. Willums. Worm

Skeel, Fr. Margrete, Erich Rosenkrandses, KBH 1648 (4), Hans Michelsen

Skeel, Hans, KBH 1640 (4), Christen H. Riber (bundet sammen med Knud Skeel)

Skeel, Jfr. Christine, KBH 1612 (4), Jens Giødesen

Skeel, Jørgen til Sostrup, KBH 1632 (4), Hans Michelsen

Skeel, Jørgen, KBH 1697 (2), Johan Braem

Skeel, Knud, KBH 1640 (4), Christen H. Riber (bundet sammen med Hans Skeel)

Skeel, Mogens til Fusinge, KBH 1697 (2), Henr. Gerner

Skeel, Otto til Hamellose, KBH 1635 (4), Christen H. Riber

Skeel, Otto til Katholm, KBH 1646 (4), Jesper Brochmand

Skeel, Otto, KBH 1699 (2), Henrik Borneman

Trolle, Byrge, KBH 1571 (8), Niels Hemmingsen

9.3 Håndskrifter

Gl.kgl. Saml. 3020 4
Ny.kgl. Saml. 750 fol
Ny kgl. Saml. 751 fol
Ny kgl. Saml. 752 fol
Ny kgl. Saml. 1266 4
HSS XIV A3, Rigsarkivet

10 Signaturforklaring

(00) refererer til noterne

(jvf. s. 00) refererer til en side i specialet

(p.00) refererer i prædikenanalysen til prædikenens sidetal

(0000, 00) refererer i det sproglige afsnit til de i bilagene anførte prædikener.
0000 = årstallet
00 = sidetal

(X0x) refererer til siderne i de ældste tekster, som ikke er løbende pagineret,
X = sidens bogstav
0 = romertal
a = højreside
b = venstreside

Ved upaginerede sider er der talt videre fra den sidste paginerede side.

< > Ord indskudt af mig til forståeliggørelse af citaterne
<c:xxx > Læs: xxx.

Citaternes retskrivning er ikke ændret til konsekvent stavning. Enkelte steder er dog bogstaver indføjjet (wnderstadh -> wnderstandh)